



Universiteit  
Leiden  
The Netherlands

## **Wat vinden 'de mensen in het land'? - Openbare mening en kernwapens**

Everts, Ph. P.

### **Citation**

Everts, P. P. (1981). Wat vinden 'de mensen in het land'? - Openbare mening en kernwapens. *Acta Politica*, 16: 1981(3), 305-354. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452155>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452155>

**Note:** To cite this publication please use the final published version (if applicable).

## Acta Politica tijdschrift voor politicologie

### Kernredactie

drs. J. Th. J. van den Berg, dr. B. J. S. Hoetjes,  
drs. K. Koch (secretaris), drs. Percy B. Lehning,  
drs. O. Schmidt

### Redactieraad

Jhr. drs. G. van Benthem van de Bergh, drs. H. W. Blom, prof. dr. H. R. van Gunsteren, drs. R. P. van den Helm, prof. dr. A. Hoogerwerf, drs. J. A. M. Klaver, dr. A. E. van Niekerk, dr. J. van Putten, prof. dr. U. Rosenthal, mr. dr. I. Th. M. Snellen, dr. J. A. A. Thomassen

### Bijdragen

en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de redactie-secretaris, drs. K. Koch, p.a. Erasmus Universiteit H 14-24, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam; de kopij dient persklaar te worden ingezonden, in zesvoud en in machineschrift

### Boeken ter recensie

en boekbesprekingen zende men aan de boekenredacteur, drs. Percy B. Lehning, Erasmus Universiteit H 14-17, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam; terugzending van ongevraagde recensie-exemplaren kan niet plaatsvinden

### Administratie

Voor abonnementen en advertenties richt men zich tot de uitgever, Boompers boeken- en tijdschriften-uitgeverij bv, Postbus 58, 7940 AB Meppel (05220/54306); postrekening 2756509

Acta Politica verschijnt driemaandelijks; de abonnementsprijs bedraagt f 70,25; voor instellingen f 98,—; voor studenten f 55,25 (maximaal gedurende vijf achtereenvolgende jaren).

Abonnementen kunnen wel tussentijds ingaan maar niet tussentijds beëindigd worden.

Voor het buitenland gelden aangepaste tarieven die op aanvraag te verkrijgen zijn.

Losse nummers f 22,25

Advertentietarieven: 1/1 pagina f 345,—; 1/2 pagina f 195,—.

Indien men het abonnementsgeld gireert voor een ander gelieve men op het girostrookje duidelijk naam en adres van de abonnee te vermelden, ter vermijding van dubbele incasso



## Wat vinden "de mensen in het land"? — Openbare mening en kernwapens

door Ph. P. Everts

### 1. Inleiding

In de afgelopen jaren is door de vredesbewegingen in Nederland – waaronder het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) een vooraanstaande plaats inneemt – een intensieve campagne gevoerd tegen de Nederlandse participatie in de nucleaire bewapening. Die acties richtten zich tegen kernwapens in het algemeen ('Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland') of tegen specifieke besluiten op het terrein van de nucleaire bewapening: de invoering van de neutronenbom in 1978 en het NAVO moderniseringsbesluit van 1979. Zij richtten zich zowel op rechtstreekse beïnvloeding van het regeringsbeleid als op de, meer indirecte, beïnvloeding van de openbare mening of publieke opinie. Met name het IKV heeft steeds getracht een strategie van 'op twee benen lopen' te volgen in de veronderstelling dat beide soorten activiteiten elkaar wederzijds versterken. Als voorlichting en meningsvorming niet uitmonden in politieke doelstellingen en daarbij geen actiestrategieën worden aangeboden die de bedoeling hebben het beleid ten slotte te beïnvloeden blijven zij in de lucht hangen. Omgekeerd geldt dat rechtstreekse pressie meestal meer kans op succes zal hebben naarmate achter goede argumenten ook in enigerlei vorm macht wordt georganiseerd. Het succes van een dergelijke strategie kan men in principe op twee manieren omschrijven en meten:

1. in termen van veranderingen in het regeringsbeleid in de gewenste richting (aannemende dat de strategie daar inderdaad op is gericht) of
2. in termen van toeneming van de steun van de openbare mening voor dergelijke veranderingen, omdat de kansen op beleidsverandering daardoor toenemen.

In dit artikel zal ik mij uitsluitend met het tweede bezighouden. Twee vragen komen daarbij aan de orde.

In eerste instantie gaat het ons om de vraag wat er nu bekend is over de

openbare mening in Nederland ten aanzien van de problematiek van de nucleaire bewapening en verwante vraagstukken, alsmede of daarin veranderingen kunnen worden vastgesteld en, zo ja, in welke richting die gaan. Het zal blijken dat het vaststellen van deze veranderingen wordt bemoeilijkt door het ontbreken van gegevens. Weliswaar is uit recent onderzoek tamelijk veel materiaal beschikbaar gekomen, maar het ontbreekt in hoge mate aan gegevens die een vergelijking door de tijd mogelijk maken.

De beantwoording van de tweede vraag, namelijk wat het verband is tussen de hierboven genoemde activiteiten van de vredesbewegingen en de geconstateerde (veranderingen in) opvattingen stelt ons voor nog meer problemen. Ook als verschuivingen worden geconstateerd die overeenkomen met datgene wat door de betrokken groepen wordt voorgestaan is het immers strikt genomen nog niet mogelijk om tot meer te concluderen dan dat het plausibel is dat het een met het ander te maken heeft. Zolang men het effect van één mogelijke invloedsfactor niet van andere mogelijke factoren kan isoleren, moet ons antwoord voorlopig en betwistbaar blijven.

De openbare mening is niet alleen van belang als een factor bij de beleids- en besluitvorming, omdat hij een van de hulpbronnen is waarvan groepen in het politieke proces zich bedienen, maar ook als factor bij de beoordeling van de werking van dat proces. Naarmate mensen van mening zijn dat een bestaande meerderheidsopvatting ook in het beleid tot uitdrukking behoort te komen en tevens ervaren dat er een kloof is tussen die opvattingen en de mening van de parlementaire meerderheid – om van het in feite gevoerde beleid zelf nog te zwijgen – zal hun vertrouwen in het functioneren van het politiek systeem worden ondermijnd. Met name op het gebied van de buitenlandse politiek hebben de afgelopen jaren ons een reeks voorbeelden geleverd van dit proces, waarbij de onvrede nog werd versterkt door de perceptie van een parlement dat om redenen van coalitiepolitiek weigerde de regering voor zijn wil te doen buigen.

Het is vanwege het noodzakelijk vertrouwen in het functioneren van het democratisch stelsel daarom ongewenst dat er een al te grote kloof bestaat tussen bestaande meerderheidsopvattingen en het beleid. De voordelen die een regering geniet bij het nemen van een vrijheid van handelen (bijvoorbeeld bij het sluiten van, in de internationale politiek onvermijdelijke, compromissen) moet worden afgewogen tegen de gevaren van vervreemding van burgers van de politiek en van versterking van de gevoelens van machteloosheid en apathie. Bestaande meerderheidsopvattingen in de openbare mening – of wat daarvoor wordt gehouden – hebben ook een normatieve werking in die zin, dat mensen niet alleen van mening zijn dat deze ten grondslag horen te liggen aan het beleid ingevolge de democratische spelregels, maar ook dat daaruit de

intrinsieke juistheid van dat beleid zou blijken. Zeker, juist bij de beoordeling van de internationaal politieke vraagstukken spelen ook bij de beoordeling van feiten en mogelijke ontwikkelingen subjectieve factoren als waarden, schattingen en taxaties een groter rol dan met name deskundigen (of wie daarvoor doorgaan) veelal bereid zijn toe te geven; toch blijft het principiële onderscheid tussen feit en waarde, tussen wat mogelijk en wat wenselijk is, bestaan. Ten aanzien van het tweede heeft iedereen recht van spreken. Bij het eerste geldt dat in veel mindere mate. Over het bestaan van de zwaartekracht wordt ook niet bij meerderheid van stemmen beslist. Zo kan men heel wel betogen dat eenzijdige nucleaire ontwapening door Nederland een verstandig beleid zou zijn en tot wenselijke resultaten zou leiden en niettemin betwijfelen of zulks ook blijkt uit het bestaan van een meerderheidsopvatting op dit punt. Toch wordt dit laatste vaak betoogd. Door groepen als het IKV en andere vredesbewegingen – en, in andere gevallen, door hun tegenstanders evenzeer – wordt het bestaan van zo'n meerderheidsopvatting in de publieke opinie dan ook vaak gezien en benut niet alleen als legitimatie van hun streven maar ook als bewijs van de juistheid ervan.

De hier gereleveerde problemen vormen deel van het algemener debat over de toepassing van het democratisch model terzake van de buitenlandse politiek. Zowel de wenselijkheid als de mogelijkheid van (meer) democratische invloed op de totstandkoming en controle van het beleid worden betwist. Het is hier niet de plaats daar op in te gaan. Ik wil volstaan met het signaleren van de genoemde problemen. Het normatieve debat waar ik hier boven op doelde zal naar mijn mening pas vruchtbaar verder kunnen worden gevoerd als wij meer weten van het geheel van de binnenlandse factoren die een rol spelen in 'het buitenlands-politieke proces' en inzicht in de openbare meningen vormt daarvan een onmisbaar onderdeel. Daarin vindt dit artikel zijn rechtvaardiging.<sup>1</sup>

## 2. Het begrip 'openbare mening'

Nu stuiten wij al direct op de moeilijkheid dat het begrip 'openbare mening' zo vaag is<sup>2</sup>: er kunnen geheel verschillende dingen onder worden verstaan en deze kunnen op verschillende manieren worden 'gemeten'. Van belang is bijvoorbeeld niet alleen wat mensen vinden van een bepaald onderwerp, maar ook hoe sterk zij daarin geïnteresseerd zijn en hoe stellig hun mening is; misschien hebben zij over het onderwerp in kwestie nooit eerder nagedacht. Voor de beantwoording van de vraag welke invloed uitgaat van de openbare mening, is de intensiteit waarmee een mening wordt aangehangen misschien nog belangrijker dan de mening zelf. Meningeën maken bovendien meer kans om

tot de beleidsmakers en besluitvormers door te dringen als zij in georganiseerde vorm worden gebracht.

Een eerste onderscheid dat we kunnen maken is dan ook het onderscheid tussen ongeorganiseerde meningen en georganiseerde meningen. Bij het eerste denken we aan de verdeling van opvattingen binnen een bepaalde groep of over de bevolking als geheel, bij het tweede aan meningen die collectief zijn geformuleerd of worden uitgedragen door instellingen als partijen, kerken, vakbonden.

Bij het begrip 'openbare mening' wordt nu eens aan het ene, dan weer aan het andere gedacht. Ook zijn er tussenvormen, zoals de meningen die worden vertolkt via de communicatiemediën radio, TV, pers. Hierbij gaat het immers deels om privé-opvattingen van, min of meer gezaghebbende, commentatoren, deels om meningen van anderen voor wie de media alleen als doorgeefluik functioneren, ten dele ook om meningen van groepen waarvan het medium de al dan niet bewuste spreekbuis is. Het moet daarom nog eens herhaald worden – al lijkt dat op het behoedzaam uit zijn hengsels lichten van een open deur – dat het begrip 'openbare mening' voorzichtig moet worden gehanteerd.

Zojuist werd al gesteld dat men niet alleen naar de inhoud, maar ook naar de intensiteit waarmee meningen worden aangehangen moet kijken. Vooral waar het internationaal-politieke kwesties betreft, lijkt veel onderzoek de indruk te bevestigen dat de meeste mensen daarin helemaal niet geïnteresseerd zijn: zij zien deze als problemen die 'ver-van-hun-bed' zijn en waarop hun persoonlijke invloed minimaal is. Meningen over buitenlandse politiek blijken vluchtig en instabiel te zijn; het niveau van kennis is laag, althans veel lager dan ten aanzien van zaken waarmee men meer rechtstreeks in aanraking komt in het dagelijks leven. Wat doorgaat voor 'openbare mening', is vaak alleen maar dat wat de meerderheid van een minderheidsgroep van wèl-geïnteresseerden van oordeel is.<sup>3</sup> Als politici – maar ook pressiegroepen – zich beroepen op wat 'de mensen in het land' vinden, dient men dat dan ook met de nodige scepsis te beschouwen. Hoe weet men zo zeker dat 'men' dit of dat vindt? Vertegenwoordigen de vertolkers van een bepaalde opinie alleen zichzelf of vormen zij inderdaad het topje van de – verder onzichtbare – ijsberg? In het debat over het functioneren van de democratie probeert men zich wel uit dit probleem te redden door te stellen dat 'gepassioneerde minderheden' meer recht hebben om gehoord te worden dan zij die niets van zich laten horen. Daartegenover wordt door anderen weer een beroep gedaan op wat zij aanduiden als 'de zwijgende meerderheid'.

Dat er tussen de openbare meningen die uit de samenleving naar voren komen

verschillen bestaan lijkt een triviale opmerking. Maar relevant is wel de constatering dat er soms sprake is van een duidelijke kloof tussen de georganiseerde meningen, zoals die bijvoorbeeld tot uiting komen in de standpunten van de leiding of woordvoerders van bepaalde groepen (partijleiding, parlementaire fracties, besturen van organisaties) en datgene wat er, ongeorganiseerd, leeft onder de achterban van dergelijke organisaties, zoals dat uit opinieonderzoeken naar voren komt.<sup>4</sup> Zo kan men, om een voorbeeld te noemen, de vraag stellen of de standpunten die in de laatste jaren door of vanwege de kerken zijn ingenomen wel gesteund worden door de meerderheid van hun leden. Ik kom daar hierna op terug.

In de politicologische literatuur wordt bij de behandeling van aard en invloed van de openbare mening veelal gebruik gemaakt van een onderscheid naar lagen of niveaus waarop openbare meningen zich manifesteren. De tot die niveaus behorende mensen nemen op verschillende wijze deel aan het politieke proces en hebben een verschillende mate van invloed op het beleid.<sup>5</sup> Alvorens over te gaan op de beschrijving van de openbare mening op het gebied van de kernbewapening en verwante problemen zelf wil ik daar beknopt op in gaan.

### 3. Niveaus in de openbare mening

De onderste laag is het niveau van het massapubliek; voor zover mensen op dit niveau meningen hebben, zijn die politiek alleen relevant in zoverre als deze tot uiting komen in het kiesgedrag van de mensen, bij verkiezingen. Onderzoek lijkt er echter op te wijzen dat overwegingen van buitenlandse politiek meestal geen grote rol spelen bij het uitbrengen van een stem.

De meeste mensen zijn – terecht of ten onrechte – van mening dat problemen van internationale politiek erg ingewikkeld zijn: zo was in 1977, bij het Nationaal Kiezersonderzoek, 64% van de ondervraagden het eens met de uitspraak 'problemen als de verhouding tussen Oost en West, de eenwording van Europa en dergelijke zijn te ingewikkeld voor mensen als ik'.<sup>6</sup>

Dit wil niet zeggen dat het hier om een soort onveranderlijke natuurwet gaat: zolang het in hun kraam te pas komt, zullen machthebbers en deskundigen dit beeld veelal in stand willen houden. Maar mobilisatie van de onderste laag zal in het algemeen slechts mogelijk zijn onder uitzonderlijke omstandigheden – in tijden van crisis of aan den lijve ervaren bedreigingen; latent aanwezige meningen en houdingen komen dan aan de oppervlakte.

Een tweede laag wordt gevormd door het 'actieve' of 'aandachtige' publiek; het gaat hierbij om een minderheid (schattingen lopen uiteen van 5 tot 10% van de volwassen bevolking, al naar gelang de gebruikte criteria), die over een zekere kennis beschikt en wèl in de problemen is geïnteresseerd en van hun

uitgesproken mening ook blijkt geeft. Veel gunstiger dan bij het massa-publiek zijn de kansen voor mobilisering van dit 'aandachtige' publiek. Bij die mobilisering spelen mensen op het derde niveau, de 'opinieleiders', een belangrijke rol; het gaat hier om een nog weer véél kleinere groep van mensen, die bijvoorbeeld uitgesproken meningen hebben over de internationale politiek en daarvan ook blijkt geven in hun omgeving. Voor de meningsvorming is deze groep van personen – onder wie predikanten, leraren, journalisten, plaatselijke partij kaderleden – erg belangrijk: mensen richten zich voor hun meningsvorming vaak naar personen in hun omgeving die zij kennen en aan wie zij een zeker gezag toekennen. Maar de opinieleiders vormen niet alleen meningen van anderen, zij vertolken ook, in zoverre zij gevoelig zijn voor wat er in hun omgeving leeft. Hun directe invloed op de beleidsbepaling is echter nog altijd gering, althans geringer dan die van de groep die wordt aangeduid als 'het geheel van de maatschappelijke elites' (waarbij het woord 'elite' wordt gebruikt in neutrale beschrijvende zin en geen positieve of negatieve waardering inhoudt).

De elites vormen maar een heel klein groepje. Hierbij gaat het om personen die zich regelmatig bezighouden met problemen van buitenlandse politiek, daarvan blijkt geven in woord of geschrift of anderszins en proberen het beleid te beïnvloeden. Dat kunnen zij ook, aangezien zij bijvoorbeeld leidende posities innemen in organisaties (kerken, partijen, ondernemingen, pressiegroepen) of toegang hebben tot de communicatiemedia dan wel rechtstreeks tot hen die wél de macht of enige macht hebben om de feitelijke beleidsbepaling te beïnvloeden: kamerleden, ambtenaren, ministers, politieke leiders. De omvang van deze groep is maar klein: in Nederland gaat het om minder dan duizend mensen.<sup>7</sup>

Beide laatste groepen – en vooral de elites – vervullen in het politieke proces een belangrijke rol. Enerzijds fungeren zij als het kanaal waardoor de wensen van de bevolking naar de besluitvormers vloeien, anderzijds kunnen zij evengoed optreden als filter of barrière voor die signalen die bijgevolg alleen sterk vervormd of in het geheel niet tot de kern van het besluitvormingssysteem doordringen. Ook kan een transmissiefunctie in omgekeerde richting worden vervuld: bij het doorgeven en 'verkopen' van opvattingen van regeerders naar beneden toe.

#### 4. Meningsvorming en beïnvloeding

Hoewel de feitelijke mogelijkheid om invloed uit te oefenen waarschijnlijk toeneemt naarmate men zich hoger in de sociale pyramide en dichter bij het besluitvormingscentrum bevindt spelen alle niveaus een – zij het onderling verschillende – rol in het proces van de politieke menings-, wils- en machts-

vorming. Door groepen die zich beïnvloeding van dit proces ten doel stellen kan dan ook geen van deze niveaus zonder meer verwaarloosd worden, al zal het van de beschikbare middelen af hangen of men er ook daadwerkelijk in slaagt de mogelijkheden die de verschillende niveaus bieden te benutten. Vanuit het perspectief van beïnvloeding is de ideale pressiegroep die welke a) geworteld is in verschillende lagen, b) voortkomende uit de (contra-)elite directe toegang heeft tot besluitvormers, c) zich verzekert van voldoende steun onder de opinieleiders en zo in staat is om d) tenminste een deel van het aandachtig publiek te mobiliseren of e) althans overtuigend de indruk te wekken over massale steun te beschikken.

Deze vijf elementen tezamen vormen waarschijnlijk een noodzakelijke, maar nog steeds niet voldoende, voorwaarde voor succesvolle pressieopingen.

In eerder onderzoek is geconcludeerd dat de openbare mening op het niveau van het massa-publiek terzake van internationale problemen slechts onder uitzonderlijke omstandigheden een directe invloed heeft op het beleid. En de rol is dan nog meer een passieve, dan een actief sturende, vooral bestaande uit de dreiging met electorale afstraffing. Maar ook wanneer er wél sprake is van omvangrijke druk op alle niveaus is er slechts één voorwaarde voor beleidsbeïnvloeding vervuld. Immers, zolang een parlementaire meerderheid niet bereid is een regering te dwingen of, uiteindelijk, ten val te brengen (en terzake van de buitenlandse politiek – zo lijken de ervaringen van de afgelopen jaren uit te wijzen – is die neiging nog geringer dan ten aanzien van andere kwesties) loopt ook actief verzet vanuit de samenleving tenslotte dood.

Daar staat tegenover dat – op de langere duur – ook regeringen zich waarschijnlijk niet of slechts gedeeltelijk kunnen onttrekken aan de invloed die uitgaat van veranderingen in het algemeen opinieklimaat over wat langere termijn.

Zoals ik hierna zal illustreren lijkt het er sterk op dat wij in Nederland op dit moment met zo'n klimaatsverandering te maken hebben: een proces van nogal fundamentele heroriëntatie ten aanzien van de buitenlandse politiek dat tegen het einde van de jaren zestig is ingezet en zijn einde nog niet heeft gevonden. Bij deze heroriëntatie gaat het echter om grondhoudingen van mensen, hun waardeoordelen en hun kijk op de wereld, die moeilijker te meten zijn dan meningen over concrete gebeurtenissen en situaties.

Veel opinieonderzoek lijdt aan het euvel dat het – dikwijls door de onderzoeksomstandigheden gedwongen – niet erg diep graaft en alleen de oppervlakte van bepaalde houdingen aftast. Dieper gravende analyses, bijvoorbeeld van 'open vragen' waarbij nader op motieven en argumenten wordt ingegaan

blijven – ook waar materiaal beschikbaar is – in de verslaggeving van dergelijk onderzoek veelal achterwege.

Maar ook als wij even aannemen dat wij de houdingen en meningen van de mensen om wie het gaat – zowel zij die het subject als die het object van de beïnvloeding zijn – correct kunnen vaststellen dan zijn wij nog niet uit de problemen. Dan rijst immers de vraag of en hoe wij ook het verloop van beïnvloedingsprocessen kunnen vaststellen.

Daarbij stuiten we op allerlei problemen.<sup>8</sup> Ik noemde al het probleem hoe de inwerking van één invloedsfactor van andere kan worden geïsoleerd.

In dit artikel moeten wij deze problematiek laten rusten. Ik baseer mij op de, betwistbare, veronderstelling dat de, nog te beschrijven, veranderingen in het algemeen opinieklimaat mede een beoogd effect zijn van het optreden van de vredesbewegingen.

## 5. Veranderende opvattingen?

Hierboven suggereerde ik dat er de afgelopen jaren sprake is van een vrij fundamentele heroriëntatie op het terrein van de opvattingen over de internationale politiek en de plaats van Nederland daarin. Dat wordt overigens vaker gezegd maar het aanvoeren van hard en overtuigend bewijsmateriaal voor deze stelling blijft veelal achterwege.

Het meest markant kwam het veranderingsproces tot uiting binnen de Partij van de Arbeid<sup>9</sup>, maar ook andere partijen (met uitzondering wellicht van de VVD en andere partijen ter rechterzijde) werden 'met het virus besmet'.

Het begin van de openlijke kentering kan vrij nauwkeurig worden vastgesteld: het einde van de jaren zestig. Tot dan speelde Nederland in de NAVO de rol van trouwe bondgenoot<sup>10</sup>; het buitenlands beleid beruiste op brede eensgezindheid van de geïnteresseerden terwijl de belangstelling ervoor zich beperkte tot kleine groepen. Verzet tegen het gangbare beleid en tegen de veronderstellingen die daaraan ten grondslag lagen bleef beperkt tot kleine minderheden aan de periferie van het politieke spectrum. Hierin kwam vrij plotseling verandering. Een veranderingsproces kwam op gang waarbij Nederland zich, althans in het oog van sommige waarnemers, ontwikkelde van een trouw en loyaal bondgenoot in de NAVO tot een kritisch en zelfs dissident lid van het bondgenootschap, een proces dat overigens nog steeds door gaat. 'Neoneutralistische' ideeën kregen opnieuw aanhang. Zelfs wordt gesuggereerd dat er in feite sprake is van een terugkeer naar de traditionele opvattingen van vóór 1940. De 'NAVO-periode' zou, achteraf gezien, slechts een tijdelijke onderbreking van en geen breuk met deze traditie kunnen blijken te zijn.<sup>11</sup>

Aanwijzingen voor het veranderend opinieklimaat – en dan vooral op het niveau van de discussies binnen het aandachtig publiek, opinieleider en elite – worden vooral gezien in de intense discussies zoals die de laatste jaren werden gevoerd in politieke partijen, kerken en andere groepen en in het parlement. Ook is er een aantoonbare groei van aantal en omvang van de vredesbewegingen. Wetenschappers tonen zich verontrust, artsen en andere werkers in de gezondheidszorg lieten voor het eerst hun stem horen. Er zijn aanwijzingen voor een om zich heen grijpende verontrusting binnen de krijgsmacht.

Hoe deze verandering is te verklaren, is nog niet duidelijk. Internationale ontwikkelingen zullen zeker een rol hebben gespeeld: het afbrokkelend Amerikaanse leiderschap, de oorlog in Vietnam en de resultaten van de ontspanningspolitiek in Europa. Binnenslands grepen onvrede met het functioneren van het politieke systeem en de drang tot democratisering om zich heen, waarbij het democratiseringsstreven – in afgezwakte vorm – ook het terrein van de internationale politiek bereikte. Actiegroepen rezen als paddestoelen uit de grond, in de vorm van de Derde Wereld-beweging, landengroepen en de vredesbewegingen. Hierbij ging het aanvankelijk zeker nog om – weliswaar zeer actieve – minderheden, maar het vermoeden lijkt gerechtvaardigd dat die groepen werden – en worden – gedragen door en het resultaat zijn van veranderingen in houdingen en opvattingen in de samenleving als geheel, veranderingen waartoe zij zelf op hun beurt bijdragen.

## 6. Het NAVO-lidmaatschap en het veiligheidsbeleid

De geschetste verandering in het opinieklimaat is echter veel moeilijker aan te tonen met verwijzing naar gegevens uit opinieonderzoeken. In de eerste plaats is dit weliswaar het gevolg van het ontbreken van gegevens, maar waar wèl gegevens beschikbaar zijn lijken die op het eerste gezicht eerder op continuïteit dan op verandering te wijzen. Zo is een reeks data beschikbaar aangaande houdingen met betrekking tot het Nederlandse NAVO-lidmaatschap. Rekening houdend met het feit dat de formulering van de vragen niet steeds dezelfde was waardoor de interpretatie van de gegevens wordt bemoeilijkt lijkt het toch evident dat de voorkeur voor het NAVO-lidmaatschap slechts weinig heeft gefluctueerd. Er is steeds een solide meerderheid voor dit lidmaatschap geweest, terwijl het aantal voorstanders van uittreding nooit meer dan 20% heeft bedragen en ook geen neiging tot groeien vertoont.<sup>12</sup> Een zelfde beeld krijgt men bij vergelijking van gegevens uit het Nationaal Kiezersonderzoek van 1977 met eerdere data uit 1967. Toen was 73% ervan overtuigd dat er dankzij de NAVO sinds 1949 geen gewapend conflict ontstond, 84% meende dat de Verenigde Staten dankzij de NAVO bijdroegen

Tabel 1: Steun aan het NAVO-lidmaatschap van Nederland (in % verticaal)

Antw.	1967	1969	1970/1	1970/2	1971	1972	1974/1	1974/2	1976	1979/1	1979/2	1980	1981
lid blijven	85	65	66	60	71	66	71	76	81	76	57	76	73
lid blijven onder bepaalde omstandigheden	—	—	—	—	—	—	17	—	14	—	22	—	—
uittreden	7	13	14	18	12	16	8	9	4	12	3	14	17
weet niet/geen antwoord	7	22	21	23	16	19	5	15	1	12	17	10	10

aan de veiligheid van Europa, terwijl 72% de stelling onderschreef dat de NAVO-landen er in geslaagd zijn een machtsevenwicht in Europa te bewaren. In 1977 was dat beeld nauwelijks gewijzigd. Niet minder dan 75% van de ondervraagden achtte de NAVO noodzakelijk voor de veiligheid en 57% was het eens met de stelling dat de veiligheid in Europa alleen in bondgenootschappelijk verband met de VS kan worden verzekerd.<sup>13</sup> Ook de perceptie van de noodzaak om in West-Europa een militair tegenwicht tegen de Sowjet-Unie te handhaven is in de loop der jaren vrijwel ongewijzigd gebleven, zoals tabel 2 illustreert.<sup>14</sup>

Tabel 2: vr. Is er volgens u tegenover Rusland en de andere Oost-Europese landen een militair tegenwicht nodig in West-Europa of is dat niet nodig? (in % verticaal)

Antw.	juli 1974	nov. 1974	1979	1980
nodig	70	66	67	65
niet nodig	14	24	21	22
weet niet/geen antwoord	16	10	12	13

Maar het kan zijn dat deze vragen te oppervlakkig zijn – ik noemde dat probleem al – om er veel conclusies aan te verbinden.

Zo daalde – en hier vinden wij meer steun voor de stelling dat de opvattingen sterk veranderden – wel het aantal van degenen die van mening waren dat de NAVO de ontspanning in Europa bevordert van 65% in 1967 via 47% in 1974 tot 39% in 1978.<sup>15</sup>

Mag men uit de vrijwel algemene instemming met het NAVO-lidmaatschap en de stelling dat de NAVO nodig is voor de veiligheid in Europa concluderen dat het veiligheidsbeleid dat de NAVO voorstaat inclusief de bereidheid zo nodig kernwapens in te zetten eveneens op dergelijke onverminderde instemming mag rekenen? Acht men het dreigen met kernwapens gerechtvaardigd en is men ook bereid ze onder bepaalde omstandigheden daadwerkelijk te gebruiken? Wordt dat onderscheid tussen 'bezit' en 'gebruik' – dat in de ethische discussie een belangrijke rol speelt – überhaupt gemaakt?

Om dat te weten te komen zal men dieper moeten graven. En ook dan nog krijgt men waarschijnlijk alleen een 'theoretisch' antwoord. Een beslissing over het bezit van kernwapens kan immers nu worden genomen, terwijl de bereidheid tot gebruik altijd voorwaardelijk is en pas op de proef wordt gesteld als het beslissende moment daar is.

Wanneer de vraag in zijn algemeenheid wordt gesteld, wordt het gebruik van kernwapens massaal afgewezen. Bij het kiezersonderzoek in 1977 bijvoorbeeld bleek 72% van ondervraagden het niet eens te zijn met de uitspraak

dat het gebruik van kernwapens onder bepaalde omstandigheden toelaatbaar is en bij een onderzoek van de NOS in 1978 was slechts 12% het eens met de stelling dat onze veiligheid is gebaseerd op kernwapens, terwijl 81% het hiermee oneens was (in 1974 was dat respectievelijk 13 en 82%).<sup>16</sup>

Steun voor de veronderstelling dat mensen inderdaad een onderscheid maken tussen het bezit en gebruik van kernwapens kan worden gevonden in de uitkomsten van een onderzoek van de Stichting Volk en Verdediging uit 1974. Daarbij werden de respondenten geconfronteerd met een aantal situaties waarin daadwerkelijk over het gebruik van geweld zou moeten worden beslist<sup>17</sup> (zie tabel 3).

Tabel 3: Welke militaire tegenmaatregelen zou Nederland moeten nemen in de volgende gevallen? (in % verticaal)

Antw.	Geen tegenmaatregelen	Paraatheid	Krijgsmacht inzetten	Atoomwapens inzetten
Een of meer landen trekken troepen samen aan de grenzen van onze bondgenoten Denemarken en West-Duitsland	19	69	13	—
Een of meer landen snijden alle toevoerwegen naar West-Berlijn af, ook de toevoer door de lucht	41	50	9	—
Een of meer landen ondernemen een aanval met tanks, vliegtuigen en raketten op West-Europa, inclusief Nederland	9	26	62	4
Een of meer landen ondernemen een atoomaanval op West-Europa	19	21	22	10

Hieruit blijkt dat de theoretische bereidheid tot het gebruik van kernwapens, die kan worden afgeleid uit de instemming met het NAVO-lidmaatschap, en tot aanvaarding van de consequenties daarvan ineen schrompelt als het gaat om concrete toepassing van de afschrikingsstrategie. Pas als West-Europa – inclusief Nederland – op grote schaal zou worden aangevallen met conventionele wapens, zijn er mensen bereid ook kernwapens te gebruiken, maar het gaat hier om een zeer kleine minderheid van 4%; eerst als het Westen met kernwapens zou worden aangevallen vindt een grotere groep, maar nog geen meerderheid (40%), dat zo'n aanval met kernwapens zou mogen worden beantwoord.

De vraag doet zich nogmaals voor wat de verklaring kan zijn voor de discre-

pantie tussen, enerzijds, de steun voor het NAVO-lidmaatschap en, anderzijds, de vrijwel volledige afwijzing van het daadwerkelijk gebruik van kernwapens, de bereidheid waartoe (en zelfs tot een als eerste gebruiken) impliciet in het NAVO-lidmaatschap besloten ligt.

Er lijken zich twee mogelijkheden aan te dienen: ofwel de gevonden opvattingen worden door de respondenten zelf 'verzoend' door onderscheid te maken tussen bezit en gebruik (of door enige andere redenering) ofwel de gevonden houdingen geven slechts onderling niet verbonden aspecten weer van het totaal aan houdingen, waarbij de consequenties van die deel-aspecten niet of onvoldoende doordacht zijn. In de praktijk resulteert dat in een aanvaarding van het huidige veiligheidsbeleid 'bij gebrek aan beter' en zolang de dreigementen met kernwapens niet daadwerkelijk op de proef gesteld worden, terwijl de mogelijke gevolgen van het huidige stelsel moreel worden verworpen.

Hoe een en ander precies in elkaar zit kan bij gebrek aan gegevens nu niet verder worden onderzocht.

Om dezelfde reden weten we ook niet of in deze opvattingen als zodanig verandering is gekomen of niet. Er zijn daarvoor onvoldoende aanwijzingen. Wat op het eerste gezicht lijkt op een wijziging van de inhoud van opvattingen die leidt tot andere politieke voorkeuren en politieke strijd kan bij nader inzien wellicht beter worden gezien als een verandering in de aard en intensiteit van bepaalde meningen en toenemende actiebereidheid. Met name lijkt het er op dat wij sinds 1977 te maken hebben met de manifestatie van houdingen en opvattingen die voordien al latent gegroeid en aanwezig waren, maar pas aan het daglicht traden en tot het succes van politieke acties bijdroegen toen zich een geschikte katalysator voordeed.

Zo'n katalysator was de dreigende invoering van de neutronenbom. De geslaagde mobilisering van de openbare mening die daarbij optrad kon vervolgens worden benut bij het verzet tegen het NAVO-moderniseringsbesluit van 1979 (dat overigens mede werd doorgedrukt om een herhaling van het echee van het jaar daarvoor te voorkomen).

De massale steun aan de campagne tegen de invoering van de neutronenbom die in 1977 en 1978 plaatsvond – en per saldo meer dan een miljoen handtekeningen wist te verzamelen – kan niet alleen worden verklaard uit handig gebruikte weerzin tegen de onmenselijke kanten van een wapen dat 'mensen doodt en gebouwen laat staan' en nog minder uit manipulaties vanuit de Sowjet-Unie.<sup>18</sup> Waarschijnlijker is dat de actie er in slaagde een al veel langer bestaande en geleidelijk aan gegroeide 'ondergrondse' weerzin tegen de kernbepapening aan de oppervlakte te brengen doordat zij zich concentreerde op een concrete beslissing, die voor Nederland bovendien haalbaar leek te zijn. Ook andere gegevens wijzen er op dat de verzamelde handtekeningen

(door de actievoerders werd het aantal van 1,2 miljoen genoemd) inderdaad een aanwijzing waren voor een veel bredere verwerping van de nucleaire wapening.

In april 1978 werd door het NIPO de volgende vraag voorgelegd aan respondenten: 'Vindt u dat Amerika in elk geval geen neutronenbommen moet gaan maken OF in elk geval wel maken OF geen neutronenbommen maken, mits Rusland ook zijn atoombewapening niet versterkt?' Van de ondervraagden vond 48% dat Amerika in geen geval de neutronenbom moest gaan maken, 9% dat Amerika die in elk geval wel moest maken en 34% dat Amerika die niet moest maken, mits de Sovjet-Unie ook niets deed. Zoals te verwachten, was de tegenstand tegen de invoering van de neutronenbom groter onder aanhangers van de linkse partijen dan onder die van de rechterzijde.<sup>19</sup>

Vlak daarna, in mei 1978, werd een tweede onderzoek gehouden, door de Universiteit van Amsterdam, in samenwerking met het NIPO.<sup>20</sup> Bij dit onderzoek werd de respondenten eerst de vraag voorgelegd of zij van de actie tegen de neutronenbom hadden gehoord. Bij 85% van de ondervraagden bleek dit het geval, een hoog percentage als men nagaat dat bij hetzelfde onderzoek 22% opgaf zich zelden of nooit op de hoogte te stellen van het buitenlandse nieuws, hoog ook omdat de campagne in de pers lange tijd werd verzwegen. Degenen die van de actie gehoord hadden, werd vervolgens de vraag voorgelegd of zij het met de actie eens was. Bij 72% van hen was dit het geval (of omgerekend: bij 60% van alle ondervraagden). Ook hier bleek dat de steun aan de actie vooral kwam van de linkerzijde en uit het CDA; aanhangers van deze partijen scoorden hoger dan het gemiddelde, terwijl dit bij de VVD-aanhangers duidelijk minder was (41%).

Opvallend is het verschil tussen de eerste en de tweede enquête. Bij de eerste was een meer genuanceerd antwoord mogelijk; bij de tweede kon men slechts kiezen uit 'voor' of 'tegen'. Bij het tweede onderzoek werd wel gevraagd of men ook was benaderd om te tekenen en ook daadwerkelijk getekend had en welke motieven men had om al dan niet te tekenen. Van alle ondervraagden zei 28,5% inderdaad benaderd te zijn geweest, van wie 77% had getekend, wat zou betekenen dat in totaal 22% van de kiesgerechtigde bevolking zou hebben getekend. Het laatste zou neerkomen op ongeveer 2 miljoen mensen, wat niet klopt met het feitelijke getal van 1,2 miljoen. Een verklaring voor dit verschil is niet gemakkelijk te geven.<sup>21</sup> Het laatste getal lijkt juist dan het eerste. Hoe het zij, het resultaat van de campagne tegen de neutronenbom leek te wijzen op een sterk toegenomen betrokkenheid van de bevolking bij de internationale politiek en massale onvrede met het invoeren van nieuwe generaties kernwapens.

## 7. De IKV-campagne tegen de kernwapens

Een zelfde conclusie leek te kunnen worden getrokken op grond van de weerklank die de, eveneens in 1977, door het IKV onder het motto 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland' gestarte campagne vond in de samenleving. Deze weerklank gold voor mensen binnen de kerken, die de natuurlijke achterban van het IKV zouden kunnen vormen, maar in sterkere mate nog voor mensen buiten de kerken. Op dit verschil kom ik later terug.

Uit een niet openbaar gemaakt onderzoek, in opdracht van het Ministerie van Defensie gehouden door het NIPO in oktober 1978, bleek dat reeds 58% van de ondervraagden het met de IKV-leuze eens was. Dit resultaat werd bevestigd door opiniepeilingen die in de herfst van 1979 door IKV-kernen werden gehouden in meer dan honderd grotere en kleinere plaatsen in Nederland. Het doel van deze peilingen was overigens minder een opinieonderzoek in de geijkte zin te houden dan de hantering van de peilingen als een model van meningsvorming en mobilisering van de bevolking.<sup>22</sup>

De resultaten leken er op te wijzen dat van degenen die aan het onderzoek meededen (zo'n 70% tot 90% van de betrokkenen) ongeveer 70% achter het IKV-voorstel stonden.

Door verschillende critici werd echter bezwaar gemaakt tegen de gevolgde werkwijze en werden vraagtekens gezet bij de resultaten van de peilingen.<sup>23</sup> De discussie over de betrouwbaarheid van de IKV-peilingen, alsook van het daaraan voorafgaande onderzoek van het Ministerie van Defensie, werd nog verhevigd toen het NIPO – dat ook het laatstgenoemde onderzoek had uitgevoerd – eind 1979 met gegevens kwam die in een heel andere richting leken te wijzen.<sup>24</sup> De volgende vragen werden onder andere gesteld:

Tabel 4

Vr. Wat geeft volgens u de beste kans op vermindering van de wapening in West- en Oost-Europa: eenzijdige ontwapening in West-Europa of: Westeuropese wapening op peil houden en voortdurend met Oost-Europa onderhandelen over geleidelijke ontwapening aan beide zijden? (in %)

Antw.	Eenzijdig	10,5
	Geleidelijke ontwapening aan beide zijden	76,5
	Weet niet/geen antwoord	13

Een andere vraag ging nader in op een argument dat vaak wordt ingebracht tegen de IKV-voorstellen.

Tabel 5

Vr. Zou u vertrouwen hebben in ontwapeningsbeloften van Rusland en andere Oosteuropese landen? (in %)

Antw. Wel vertrouwen	24
Geen vertrouwen	64
Weet niet/geen antwoord	12

In een beschrijving van en kritiek op dit onderzoek stelde het IKV dat deze vragen door hun formulering suggestief waren en uitgingen van een verkeerde en irrelevante voorstelling van zaken, waardoor gemakkelijk misbruik werd gemaakt van de resultaten. Wat de eerste vraag betrof, werd 'eenzijdige ontwapening' van West-Europa, zonder nadere kwalificatie, op dit moment door geen enkele belangrijke maatschappelijke of politieke groepering voorgestaan; het voorstel om eenzijdige initiatieven te nemen ter bevordering van tweezijdige stappen was iets geheel anders. Evenzo was er op dat moment geen sprake van een 'op peil houden' van de bewapening, maar – althans volgens velen – van voortdurende uitbreiding en perfectionering. Wat de vraag deed, was inspelen op het diep verankerde gevoel van 'gelijk oversteken'; dat kwam dan ook uit de vraag tevoorschijn. Een zelfde effect was te constateren bij de tweede vraag, waarbij het ging om de rol van wederzijds vertrouwen bij ontwapeningsonderhandelingen. Het is evenwel de vraag of vertrouwen daarbij wel zo'n rol speelt als werd gesuggereerd. Overeenkomsten komen primair tot stand als a) beide partijen deze beschouwen als iets wat niet alleen in het eigen belang maar ook in dat van de ander is en b) een bepaalde controlemogelijkheid is verzekerd; vertrouwen op de beloften van anderen is daarbij niet aan de orde. Ook hier werd ingehaakt op het gevoel dat vertrouwen inderdaad een voorwaarde is voor ontwapening.

Het beeld dat uit tabel 4 naar voren komt, lijkt overigens te worden ondersteund door de antwoorden op een soortgelijke vraag, die werd gesteld in een onderzoek van het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken te Nijmegen, gehouden in december 1979 en wel met betrekking tot het vijandsbeeld in Nederland.<sup>25</sup> Eerder in hetzelfde onderzoek was op grond van de antwoorden onderscheid gemaakt tussen hen die de Sowjet-Unie wèl en hen die de Sowjet-Unie niet als belangrijkste bedreiging zagen (tabel 6).

Tabel 6: Houding respondenten ten aanzien van de NAVO (in % verticaal)

De vraag bestond uit drie beweringen met betrekking tot de NAVO:

1. de NAVO moet streven naar ontwapening;
2. binnen de NAVO moeten eenzijdige maatregelen tot ontwapening worden genomen;
3. Nederland moet de NAVO verlaten;
4. met geen van deze eens.

Antw.	Alle respondenten (N=758)	De Sovjet-Unie is de vijand (N=325)	Geen enkel land als vijand genoemd (N=148)
Streven naar ontwapening	61	61	62
Nemen van eenzijdige maatregelen	17	17	18
De NAVO verlaten	6	3	10
Met geen van deze eens	16	18	10

Aan deze formulering kleeft in mindere mate het bezwaar dat deze misleidend is geformuleerd: 'eenzijdige maatregelen' is immers een concrete politieke optie en niet hetzelfde als 'eenzijdige ontwapening'. Wel is het bezwaarlijk dat de antwoordcategorieën elkaar niet uitsluiten. Met enig redeneren kan men zelfs voor alle drie tegelijk zijn. Het antwoordpatroon verschilt desondanks niet erg van dat in tabel 4. Opvallend is wel dat het oordeel over het nemen van eenzijdige maatregelen niet of nauwelijks wordt beïnvloed door het oordeel dat men heeft over de bedreiging die van de Sowjet-Unie uitgaat.

We keren nu terug naar het genoemde NIPO-onderzoek. Daarin werd ten slotte ook een expliciete vraag gesteld over het IKV-voorstel (tabel 7).

Tabel 7

Vr. Het IKV is gekomen met de volgende oproep: 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen in Nederland' (moet zijn: uit Nederland, Ph. P. E.). Het IKV vindt dat binnenkort, om precies te zijn in de komende kabinetsperiode, de kernwapens uit Nederland verwijderd moeten worden. Vindt u dat zo'n besluit eenzijdig door Nederland genomen kan worden, of alleen in overleg en in overeenstemming met de andere landen van de NAVO? (in %).

Antw. Alleen na overleg en in overeenstemming	74
Kan eenzijdig door Nederland	13
Weet niet/geen antwoord	13

De uitslag lijkt vernietigend voor het IKV. Maar het IKV wees<sup>26</sup> daartegenover op de volgende punten: (1) onverklaard blijft het schijnbaar grote verschil met het eerder door het NIPO gevonden resultaat van 58% instemming

met de IKV-leus; (2) er wordt in de vraag ten onrechte geen onderscheid gemaakt tussen a) wilt u de kernwapens uit Nederland verwijderd zien? en b) welke eis stelt u aan de wijze waarop dat moet gebeuren?; (3) in de vraag staat 'kan zo'n besluit eenzijdig door Nederland worden genomen?' Dit kan worden uitgelegd als 'mag dat volgens de regels van de NAVO', maar ook als 'mag dat (in morele zin)'. In het eerste geval gaat het om een kennisvraag en onbekendheid met de formele procedures kan dan ook een rol hebben gespeeld bij de beantwoording. Maar achteraf is dat niet meer na te gaan. Ook het NIPO heeft nattigheid gevoeld. In het rapport staat als kopje: 'Eenzijdig besluit inzake kernwapens *kan, mag niet*, meent grote meerderheid'. (4) Opnieuw wordt in de vraag ingespeeld op iets dat diep verankerd ligt in onze opvattingen, namelijk 'trouw aan vrienden en bondgenoten'. Het dilemma dat het IKV voelt, namelijk dat trouw aan de bondgenoten en gezamenlijke verantwoordelijkheid eisen dat over zo'n stap zoveel mogelijk overleg en overeenstemming moeten bestaan, terwijl tevens geldt dat loyaliteit niet het laatste woord mag hebben, wordt niet aan de ondervraagden voorgelegd: het vanzelfsprekende moet beaamd worden en dat gebeurt dan ook.

In meer recente onderzoeken werd opnieuw gevraagd naar de instemming met het IKV-voorstel en de resultaten daarvan geven een sterk afwijkend beeld te zien; die resultaten geen wij hieronder weer. Een verklaring van het optredende en opvallende verschil kan natuurlijk worden gezocht in het tijdsverschil. De discussie over de kernwapens is immers niet gestopt na het moderniseringsbesluit van de NAVO in december 1979, maar is juist in het afgelopen jaar verder gegaan en in hevigheid toegenomen, mede in verband met de opstelling van de verkiezingsprogramma's voor 1981. Een zo snelle verandering lijkt echter onwaarschijnlijk: er is meer reden om aan te nemen dat de formulering van de vragen inderdaad een deel is van de verklaring.

## 8. Kernwapens in Europa en in Nederland

Dit blijkt ook het geval te zijn bij vragen die in de afgelopen tijd bij verschillende gelegenheden zijn gesteld over een rechtstreeks verwant onderwerp: de aanwezigheid van kernwapens in West-Europa en in Nederland en het vraagstuk van de modernisering. Ik zal eerst een aantal van deze onderzoeken behandelen en daarna terugkeren naar de steun aan het IKV-voorstel.

Allereerst nog twee vragen uit het eerder genoemde NIPO-onderzoek van oktober 1979.<sup>27</sup>

Tabel 8

Vr. Wat denkt u dat voor de veiligheid van West-Europa het beste zal zijn: vermindering van bewapening, handhaving van het tegenwoordige bewapeningspeil of versterking van de bewapening in West-Europa? (in %).

Antw. Vermindering	21
Handhaving	47
Versterking	19

Het NIPO legt in zijn rapport de nadruk op het feit dat slechts één op de vijf respondenten vermindering van de bewapening voorstaat. Maar ook het omgekeerde kan worden gesteld aan de hand van deze cijfers. Ook zou men kunnen zeggen dat 68% tegen 'modernisering van kernwapens' is. Maar het NIPO wil die indruk wegnemen door de vraag *achteraf* te gaan verduidelijken en stelt: 'Het eerste en derde voorgelegde alternatief zijn duidelijk. Inzake het tweede kan de vraag rijzen of handhaving van het tegenwoordige bewapeningspeil als pure status quo of als handhaving op technisch adequaat niveau geïnterpreteerd wordt'. Het lijkt er op dat men aldus degenen die voor handhaving van het bestaande niveau zijn, alsnog wil inlijven bij degenen die voor modernisering van de kernwapens zijn: dat is immers in het oog van de voorstanders 'handhaving op technisch adequaat niveau'.

De laatste vraag van het NIPO-onderzoek is de volgende (tabel 9).

Tabel 9

Vr. Zijn in de bewapening van West-Europa kernwapens volgens u nodig of niet? (in %).

Antw. Nodig	49
Niet nodig	38
Weet niet/geen antwoord	13

Deze uitkomsten komen goeddeels overeen met die van een ander onderzoek dat het NIPO, ditmaal een jaar later, uitvoerde voor Elsevier's Magazine (tabel 10).<sup>28</sup>

Tabel 10

Vr. Men hoopt dat kernwapens nooit gebruikt zullen worden. Moet West-Europa volgens u over kernwapens beschikken of niet? (in % verticaal).

	Allen	Mannen	Vrouwen
Antw. Wel	48	53	43
Niet	46	42	50
Weet niet/geen antwoord	6	5	7

Wel is het aantal mensen dat kernwapens niet nodig vindt nu groter. Minder mensen geven geen antwoord.

Een bezwaar tegen deze vragen is dat ze wel erg algemeen zijn gesteld en slechts twee mogelijkheden, 'voor' of 'tegen', openlaten.

Iets specifieker is de volgende vraag, afkomstig uit een omstreeks dezelfde tijd (november 1979) gehouden ander onderzoek (tabel 11).<sup>29</sup>

Tabel 11

Vr. Zowel de NAVO als het Warschau-Pact beschikken over kernwapens. Ook over de vraag of de NAVO moet blijven beschikken over kernwapens wordt verschillend gedacht. Wat vindt u: moet de NAVO zonder meer over kernwapens blijven beschikken, alleen onder bepaalde voorwaarden, of moet de NAVO de kernwapens zonder meer afschaffen? (in %).

Antw. Zonder meer wel kernwapens	29
Onder bepaalde voorwaarden kernwapens	36
Zonder meer afschaffen	24
Weet niet/geen antwoord	10

Het invoeren van een tussenantwoord heeft tot gevolg dat beide 'extreme' posities ongeveer de helft van hun 'stemmen' hieraan verliezen.

Een tweede vraag van de Elsevier-enquête had betrekking op de aanwezigheid van 'moderne kernwapens' in Nederland (tabel 12). Door Elsevier wordt deze vraag ('moeten er volgens u ook in Nederland moderne kernwapens aanwezig zijn of niet?') blijkens het bijgevoegde commentaar geïnterpreteerd als een vraag naar *iedere* aanwezigheid van kernwapens. Het woord 'moderne' is in dit verband echter misleidend: het kan worden uitgelegd als een verwijzing naar het debat van 1979 over de 'modernisering' van de NAVO-kernwapens en naar de vraag of de nieuwe generatie kernwapens ook in Nederland moet worden geplaatst. Als dat het geval is, is de vraagstelling bewust of onbewust suggestief. Volgens velen ging het bij de beslissingen in 1979 helemaal niet om modernisering van verouderde wapens, maar om introductie van een geheel nieuw wapensysteem ('moderniseer uw fiets: neem een auto'). Maar ook en vooral als de vraag níet bedoelt te verwijzen naar de moderniseringskwestie roep het woord 'modern' vragen op. Waarom staat het in de vraag? Soms om mensen te suggereren dat zij vooral 'ja' moeten antwoorden? Dat ligt immers besloten in de gevoelswaarde die 'modern' bij ons heeft. Je gaat je toch niet met oude kernwapens verweren? Hoe het zij, de interpretatie van de antwoorden wordt er niet gemakkelijker door.

Wel lijkt het bij een vergelijking van de uitkomsten in tabel 13 en tabel 16 duidelijk dat de vraag inderdaad de genoemde suggestieve werking had. Alle partijen behalve het CDA scoren voor 'wel plaatsen' in tabel 13 hoger dan in tabel 16.

Voorts kan men zeggen dat als de vraag bedoeld was – en door de onderzoekers geïnterpreteerd is – als een vraag over de instemming met kernwapens in Nederland in het algemeen, de uitkomsten te negatief uitvallen voor de kernwapens, in zoverre als de ondervraagden deze vraag hebben uitgelegd als een vraag over de modernisering van kernwapens. Er zijn immers meer mensen tegen de modernisering daarvan dan tegen *iedere* aanwezigheid van kernwapens in Nederland. Bij een tegengestelde interpretatie geldt het omgekeerde.

Ook is het nu – vanwege de verschillen in formulering en interpretatie – moeilijk de antwoorden op beide vragen onderling te vergelijken. Hoogendijk doet dat in zijn commentaar toch en maakt daarbij vooral erg veel werk van de discrepantie tussen de antwoorden: een aantal ondervraagden (ca. 9%) is immers wèl voor kernwapens in Europa, maar antwoordt met 'nee' op de tweede vraag. Zijn verontwaardiging hierover levert ook de kop boven het verslag ('Hypocrisie en kernwapens'), waarin hij schrijft: 'Hieruit blijkt wel heel duidelijk de hypocrisie van 9% van onze bevolking, die zelf schone handen wil houden maar onze burens het vuile werk wil laten opknappen'. Dat 46% tegen kernwapens in Europa is en – inderdaad 9% meer! – 53% geen moderne kernwapens in Nederland wil hebben – toch op zijn minst een opvallende uitkomst –, blijft in het commentaar onvermeld.

Tabel 12

Vr. Moeten er volgens u ook in Nederland moderne kernwapens aanwezig zijn of niet? (in % verticaal).

	Allen	Mannen	Vrouwen
Antw. Wel	39	45	34
Niet	53	49	8
Weet niet/geen antwoord	7	6	8

Interessant is de uitsplitsing van de antwoorden over de verschillende politieke richtingen en kerkgenootschappen:

Op de invloed van de kerkelijke gezindheid op de houdingen en opvattingen komen wij later terug. Dat er tussen de aanhangers van de verschillende partijen belangrijke verschillen zijn en met name de aanhangers van de VVD zich onderscheiden van die van de andere partijen, is niet verrassend en bevestigt de juistheid van eerdere indrukken dat de veranderingen in het algemene opi-

Tabel 13

	Kernwapens in Europa (in % horizontaal) (vgl. tabel 9)			Kernwapens in Nederland (in % horizontaal) (vgl. tabel 12)		
	Wel	Niet	Weet niet/ geen antwoord	Wel	Niet	Weet niet/ geen antwoord
<b>Politieke richting:</b>						
VVD	77	22	1	67	26	7
CDA	57	36	7	48	45	7
D'66	50	46	4	40	54	6
PvdA	39	55	6	31	64	5
<b>Kerkgenootschap:</b>						
rooms-katholiek	48	47	5	39	55	6
hervormd	57	38	5	46	46	8
gereformeerd	63	27	10	52	37	11
geen kerk	40	55	5	33	61	6
Allen	48	46	6	39	53	7

nie-klimaat het denken binnen de VVD (nog) vrijwel onberoerd hebben gelaten. Toch – en dat is opvallend – vinden we ook onder de aanhangers van de VVD de (in dit geval 10%) hypocrieten. Dit ondersteunt overigens de interpretatie dat de desbetreffende vraag ook kon worden opgevat als een vraag over de invoering van nieuwe kernwapens: ook binnen de VVD gaan immers stemmen op die de huidige ontwikkelingen te gortig vinden.

Ten aanzien van de kernbewapening is niet alleen de vraag in discussie of kernwapens, zowel de bestaande als de nieuwe, in Nederland aanwezig behoren te zijn of niet, maar ook de vraag of het Nederlandse leger de zogeheten nucleaire taken moet (blijven) uitoefenen. Nog voor het debat daarover in volle hevigheid losbarstte bleek, in 1979, reeds een meerderheid van de Nederlanders deze nucleaire taken af te wijzen.<sup>30</sup> Opvallend is dat dit ook in 1975 al het geval was. Ondanks het aan de weg timmeren van de vredesbewegingen is dit cijfer in de afgelopen jaren niet gewijzigd, hetgeen opnieuw de veronderstelling steunt dat niet de inhoud maar de intensiteit van de opvattingen is gewijzigd, hetgeen vermoedelijk tot vergroting van de actiebereidheid heeft bijgedragen (tabel 14).

Tabel 14

Vr. Vindt u dat de Nederlandse strijdkrachten atoomtaken moeten vervullen of vindt u dat dat moet worden uitgesloten? (1975 en 1979).  
Bent u het ermee eens dat de Nederlandse strijdkrachten met kernwapens blijven uitgerust of bent u het er niet mee eens? (1980) (in % verticaal).

	1975	1979	1980
Antw. Ja, atoomtaken (blijven) vervullen	23	20	26
Nee, geen atoomtaken (blijven) vervullen	60	53	56
Weet niet/geen antwoord	17	27	17

Dat er meer sprake is van toegenomen intensiteit van houdingen aangaande de kernbewapening dan van verandering daarin blijkt ook uit het gegeven dat in 1975 11% de nucleaire taken het belangrijkste aspect van de defensiepolitiek vond, terwijl dit in 1979 23% was gestegen.<sup>31</sup>

## 9. De moderniseringskwestie

Behalve de, hierboven gereleveerde, vragen is vóór de NAVO-beslissing van december 1979 een eerste vraag aan de moderniseringskwestie gewijd in het, eerder genoemde, onderzoek van de NOS voor TROS-Aktua (november 1979).<sup>32</sup> Na een vraag over het oordeel over de militaire krachtsverhoudingen (hierbij antwoordde 55% geen oordeel te hebben over het al dan niet bestaan van een militair evenwicht, terwijl 26% de NAVO zwakker achtte dan het Pact van Warschau) volgde een vraag over de moderniseringskwestie (tabel 15):

Tabel 15

Vr. Een vraag die hiermee verband houdt, is: moet de NAVO haar kernwapens in West-Europa nu wel of niet gaan moderniseren? (in %).

Antw. Wel	37
Niet	25
Hangt er van af	12
Weet niet/geen antwoord	27

Ondervraagden met een linkse politieke voorkeur vonden vaker dat de NAVO niet moest moderniseren dan die met een rechtse politieke voorkeur; het aantal voorstanders van modernisering varieerde positief met de leeftijd. Het ging bij deze vraag om modernisering in het algemeen.

Bij de beantwoording van de vraag of de nieuwe kernwapens ook in Nederland moeten komen (tabel 16), loopt het aantal voorstanders nog verder terug:

tot 30%.<sup>33</sup> Hier zijn nu eindelijk de 'hypocrieten' uit Elsevier's Magazine. De antwoorden op deze vraag bevestigen overigens nog eens dat ook binnen de VVD een aanzienlijke minderheid tegen de plaatsing van nieuwe kernwapens in Nederland is:

Tabel 16<sup>34</sup>

Vr. ... Moet de regering die (nieuwe atoom-)raketten op Nederlands grondgebied laten plaatsen of moet de Nederlandse regering geen nieuwe raketten toelaten? (in % horizontaal).<sup>35</sup>

	Wel	Niet	Weet niet/geen antwoord
Antw. Allen	30 (28)	62 (68)	8 (4)
PvdA	14 (15)	78 (83)	8 (2)
D'66	20 (20)	72 (75)	8 (5)
CDA	52 (34)	40 (61)	8 (5)
VVD	58 (67)	34 (30)	8 (3)

Met betrekking tot dit punt liggen de scheidingslijnen duidelijk tussen de aanhangers van de huidige regeringspartners en die van de oppositie. De linkerzijde is vrijwel unaniem van oordeel dat er geen nieuwe raketten moeten komen: de aanhangers van het CDA zijn verdeeld in hun oordeel, terwijl de aanhangers van de VVD weliswaar in meerderheid van mening zijn dat de nieuwe raketten er wel moeten komen, maar voor een aanzienlijk deel toch ook in de oppositie zijn tegen modernisering.

De discrepantie, waaraan door Hoogendijk zoveel aandacht is besteed, kan waarschijnlijk voor een groot deel verklaard worden uit het feit dat een aantal mensen wél voor de aanwezigheid van kernwapens in West-Europa en ook in Nederland is, maar de plaatsing van nieuwe kernwapens afwijst (om welke reden dan ook). Dit aantal neemt relatief toe naarmate er binnen een groep meer bezwaren zijn tegen kernwapens in West-Europa in het algemeen.

Hoe door het forceren van een dichotomie het beeld vertekend kan worden blijkt als wij deze gegevens vergelijken met die van een in opdracht van de Haagsche Courant ongeveer tezelfdertijd gehouden ander onderzoek (tabel 17).<sup>36</sup>

Tabel 17

Vr. Zoals u waarschijnlijk wel weet wordt er op dit ogenblik gesproken over de vraag of er in Nederland kernraketten geplaatst moeten worden. Wat is daar over uw mening? Bent u in ieder geval voor plaatsing van kernraketten op Nederlands grondgebied, bent u alleen voor plaatsing onder bepaalde omstandigheden of bent u onder geen enkele voorwaarde voor plaatsing van kernraketten op Nederlands grondgebied? (in % verticaal).

Antw.	Allen (N=354)	Mannen (N=176)	Vrouwen (N=178)	Rechts (N=62)	Midden (N=64)	Links (N=136)	Stemt niet/ blanco (N=92)
geheel voor	12	16	9	27	14	8	7
onder be- paalde om- standigheden							
voor	36	34	37	50	50	21	38
onder geen							
enkele voor- waarde	46	46	47	18	30	71	41
weet niet/ geen ant- woord	6	4	7	5	6	0	14

Het getal van de tegenstanders van plaatsing lijkt nu aanzienlijk terug te lopen, maar de verdeling naar politieke richting wijst uit dat dit effect voornamelijk veroorzaakt wordt door de aanhangers van de middenpartijen.<sup>37</sup>

Er is ook enig materiaal beschikbaar dat inzicht geeft in de achtergronden van deze houdingen. Allereerst blijkt dat het verzet tegen de nieuwe kernwapens vooral bestaat bij vrouwen (76% tegen 60%) en bij jongeren. Een analyse naar kerkgenootschap levert geen significante verschillen op. Voorts is het niet zo, dat, met name, de tegenstanders een onjuist of overdreven gunstig beeld hebben van de militaire krachtsinspanningen van de Sowjet-Unie. In november 1979 gaf 73% te kennen dat het zeker of waarschijnlijk waar was dat de Sowjet-Unie bezig was zijn bewapening tegen West-Europa voortdurend te versterken. 62% was van mening dat de Sowjet-Unie bezig is zijn 'tegen West-Europa bruikbare kernwapens' te verbeteren.<sup>38</sup>

Hoe wegen de mensen het gevaar af van een toenemend aantal kernwapens op Nederlandse bodem tegen een mogelijke militaire bedreiging door de Sowjet-Unie? (tabel 18).<sup>39</sup>

Tabel 18

Vr. Wat vindt u persoonlijk een groter gevaar voor de Nederlandse samenleving: een mogelijke militaire bedreiging door een land als de Sowjet-Unie of de aanwezigheid van een toenemend aantal kernwapens op Nederlands grondgebied? (in % verticaal).

	Allen (N=762)	SU is de vijand (N=325)	Geen enkel land (N=149)
Antw. Mogelijke dreiging			
door de SU	31	43	13
Kernwapenopslag	52	40	69
Maakt niet uit	8	10	6
Weet niet/geen antwoord	9	7	13

Een kleine meerderheid van alle respondenten blijkt het gevaar van een toenemend aantal kernwapens op Nederlands grondgebied ernstiger te vinden dan een mogelijke militaire bedreiging door de Sowjet-Unie. Dit is veel meer het geval bij hen die geen enkel land als militaire bedreiging ervaren en veel minder zo bij hen die de Sowjet-Unie als de vijand ervaren.

In het gereleveerde onderzoek voor de Haagsche Courant werden ook vragen gesteld over het te verwachten effect van een Nederlandse weigering om mee te werken aan plaatsing van atoomwapens op Nederlands grondgebied, die een nadere analyse mogelijk maken. Ik kom daar in de volgende paragraaf op terug.

## 10. Opnieuw: het IKV-voorstel 'kernwapens uit Nederland'

Hierboven werd al gesuggereerd dat er aanwijzingen zijn dat de meerderheid van de bevolking instemt met de voorstellen van het IKV voor denuclearisering van Nederland. Recentelijk werd bij drie onderzoeken een vraag gesteld over de wenselijkheid van afstoting van nucleaire taken en/of verwijdering van kernwapens uit Nederland. Zo werd in een onderzoek van het Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk en Economisch Onderzoek te Bussum de volgende vraag gesteld (tabel 19)<sup>40</sup>:

Tabel 19

Vr. Vindt u dat er wel kernwapens op Nederlands grondgebied mogen zijn of vindt u dat de kernwapens uit Nederland moeten verdwijnen? (in % horizontaal).

	Wel	Verdwijnen	Weet niet/ geen antwoord
Antw. Allen	28	65	8
Mannen	35	59	7
Vrouwen	21	70	9
Politieke richtingen:			
CPN	24	77	-
PSP	0	91	9
PPR	10	84	7
PvdA	14	82	5
D'66	25	70	5
CDA	39	53	8
VVD	59	34	7
SGP/GPV	56	39	5

Over het geheel genomen is tweederde van de ondervraagden van mening dat de kernwapens uit Nederland moeten verdwijnen – vrouwen zijn deze mening nog meer toegedaan dan mannen. De uitkomsten voor de verschillende politieke partijen verlopen keurig volgens het links/rechts-schema, met uitzondering van de CPN aan de ene en de SGP/GPV aan de andere kant (maar de aantallen respondenten in die groepen zijn te klein om er veel betekenis aan toe te kennen. Voor CPN: N=17, SGP: N=24, GPV: N=17). Het lijkt er op dat het IKV een solide meerderheid achter zich heeft. Maar deze conclusie is niet zonder meer gerechtvaardigd: men kan de gestelde vraag immers ook interpreteren als doelstelling op langere termijn, die bovendien moet worden gebonden aan bepaalde voorwaarden, zoals overeenstemming binnen de NAVO. Dat sommigen althans de vraag zo hebben uitgelegd, blijkt ook wel als we de uitkomsten vergelijken met eerder genoemde gegevens. Zo lijkt het vreemd dat de aanhangers van het CDA zich in meerderheid uitspreken voor verwijdering van de kernwapens, terwijl – weliswaar in een ander onderzoek – 57% van diezelfde groep voor kernwapens in Europa is en 48% bovendien voor 'moderne' kernwapens in Nederland zegt te zijn (tabel 13). Dit geldt ook voor de aanhangers van de VVD, van wie in genoemd onderzoek 34% voor verwijdering van de kernwapens zegt te zijn, terwijl in het Elsevier-onderzoek toch slechts 26% van deze groep géén moderne kernwapens in Nederland wil hebben.

Hetzelfde geldt bij de vergelijking tussen tabel 19 en tabel 16. Opnieuw blijken de uitkomsten voor de aanhangers van het CDA en van de VVD onderling moeilijk te verzoenen. Het is dan ook beter af te gaan op de resultaten van het omstreeks dezelfde tijd gehouden KRO-Brandpunt-onderzoek (tabel 20). In dit onderzoek werd met zoveel woorden gevraagd of men instemde met de slagzin waarmee het IKV campagne voert.<sup>41</sup> De resultaten vormen een grote steun in de rug voor het IKV:

Tabel 20

Vr. Het IKV, het Interkerkelijk Vredesberaad, propageert tegenwoordig de slagzin 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland'. Bent u het met deze slagzin eens, of bent u het er niet mee eens? (in % horizontaal).

	Eens	Oneens <sup>42</sup>	Weet niet/ geen antwoord
Antw. Allen	54	41	5
Politieke richting:			
PvdA	68	27	5
D'66	58	37	5
CDA	39	56	5
VVD	25	70	5

De antwoorden bevestigen de twijfels die rezen bij de interpretatie van tabel 19. Nog steeds is de meerderheid van de ondervraagden het echter eens met het IKV. Deze steun aan het IKV-standpunt wordt vooral gevonden onder de aanhangers van 'links', de partijen die nu in oppositie zijn, maar is toch minder groot (ca. 15%) dan uit tabel 19 zou zijn af te leiden. Dit is voor elk van de vier grote partijen het geval. Opnieuw blijkt hier de kloof tussen regeringspartijen en oppositie.

Wat weten wij nu van de motieven van de voorstanders van verwijdering van kernwapens uit Nederland? Zijn zij voorstanders van een ontwikkeling van Nederland in neutrale richting, los van de NAVO en zien zij verwijdering van kernwapens wellicht als een stap in die richting? Dat blijkt niet het geval (tabel 21).<sup>43</sup>

Tabel 21

Vr. Vindt u dat Nederland zich moet losmaken uit het bondgenootschap met andere Westerse landen (de NAVO), zodat wij een neutrale positie innemen tussen Oost en West? (naar houding tegenover plaatsing van kernraketten in Nederland, in % verticaal).

	Allen	Geheel voor plaatsing	Onder bepaalde voorwaarden wel	Geheel niet	Weet niet
Antw.					
Ja, wèl losmaken	18	7	3	34	10
Nee, niet losmaken	73	91	93	57	47
Weet niet/geen antwoord	9	2	4	9	43

Dat het NAVO-lidmaatschap in Nederland niet controversieel is wisten we al. Maar ook onder hen die in geen geval voor plaatsing van kernraketten zijn is nog steeds een solide meerderheid er tegen om naar een neutrale positie van Nederland te streven. Een derde van hen is hier echter voorstander van. Evenmin zijn de tegenhangers van plaatsing van kernwapens in Nederland veel meer dan anderen van mening dat daardoor onze overlevingskansen in een eventuele kernoorlog zouden toenemen (tabel 22).<sup>44</sup>

Tabel 22

Vr. Wanneer de regering besluit geen kernwapens of kernraketten in Nederland te plaatsen, wordt onze kans om een eventuele kernoorlog dan te overleven volgens u groter, kleiner of maakt het niet uit? (naar houding tegenover plaatsing van kernraketten in Nederland, in % verticaal).

	Allen	Geheel voor plaatsing	Onder bepaalde voorwaarden wel	Geheel niet	Weet niet
Antw.					
Groter	7	9	5	8	9
Kleiner	11	16	11	9	5
Maakt niet uit	75	72	77	79	43
Weet niet/geen antwoord	7	3	7	4	43

Door de voorstanders van verwijdering van kernwapens uit Nederland wordt vaak betoogd dat een dergelijke stap als effect zou hebben dat ook andere landen, in het Westen, maar ook in het Oosten Nederland zouden volgen. Wordt dit oordeel gedeeld door de voorstanders van een dergelijke stap onder de bevolking? (tabellen 23 en 24).<sup>45</sup>

Tabel 23

Vr. Als Nederland een voorbeeld wil stellen aan andere landen en geen kernwapens meer op zijn grondgebied aanvaardt, wat denkt u dan dat er zal gebeuren? Verwacht u in dat geval dat andere Westerse landen ons zullen volgen of niet? (naar houding tegenover plaatsing van kernraketten in Nederland, in % verticaal).

	Allen	Geheel voor plaatsing	Onder bepaalde omstandigheden	Geheel niet	Weet niet
Antw.					
Ja, verwacht dat wel	24	12	13	38	10
Nee, verwacht dat niet	64	84	82	48	43
Weet niet/geen antwoord	12	4	5	14	47

Tabel 24

Vr. En hoe zou dat gaan met Oost-Europese landen? Denkt u dat ook zij minder kernwapens op hun grondgebied zouden toestaan of niet? (naar houding tegenover plaatsing van kernraketten in Nederland, in % verticaal).

	Allen	Geheel voor plaatsing	Onder bepaalde omstandigheden	Geheel niet	Weet niet
Antw.					
Ja, ook minder kernwapens	17	5	8	29	5
Nee, niet minder kernwapens	66	84	81	54	38
Weet niet/geen antwoord	17	11	11	17	57

Uit de tabellen 23 en 24 blijkt dat ook de verwachting dat andere landen het Nederlandse voorbeeld misschien volgen slechts een beperkte rol speelt bij de overwegingen ten aanzien van de plaatsing van kernraketten in Nederland. De voorstanders van plaatsing (zonder meer of onder voorwaarden) verwachten minder dan gemiddeld een soortgelijke reactie van andere landen. De tegenstanders doen dat relatief meer, maar nog in beperkte mate. Over een mogelijke reactie uit Oost-Europa maken allen zich nog minder illusies.

Wat is dan wèl een doorslaggevend argument voor de voorstanders van verwijdering van kernwapens? Of, anders geformuleerd, is dat aantal wel zo groot als de bovenstaande gegevens doen vermoeden?

Wanneer daarop wordt doorgevraagd blijkt het aantal voorstanders inderdaad terug te lopen. In meerderheid zijn de ondervraagden van mening dat de aanwezigheid van kernwapens in de wereld geen waarborg is voor vrede en veiligheid (64% zegt 'nee', 32% 'ja'). Maar terwijl 85% van mening is dat Nederland alle kernwapens van zijn grondgebied moet verwijderen als de andere landen in Oost en West daartoe *ook* bereid zijn (12% zegt ook dan nog 'nee'!) loopt het aantal voorstanders sterk terug als andere landen in Oost en West niet mee zouden doen, zoals blijkt uit tabel 25.<sup>46</sup>

Tabel 25

Vr. Bent u van mening, dat Nederland alle kernwapens van zijn grondgebied moet verwijderen, ook als andere landen in Oost en West daartoe *niet* bereid zijn, of vindt u dat Nederland dat niet moet doen? (in % horizontaal).

		Ja, wel doen	Nee, niet doen	Weet niet/ geen antwoord
Antw.	Allen	38	58	4
	PvdA	48	49	3
	D'66	45	51	4
	CDA	26	70	4
	VVD	17	81	2

De verdeling van opvattingen verloopt weer keurig volgens het links-rechts schema. Het aantal voorstanders van verwijdering van kernwapens uit Nederland loopt onder de gestelde voorwaarde bij alle partijen met ongeveer een derde terug (als men deze tabel vergelijkt met tabel 20).

Onze eerdere conclusie dat men de gegevens uit opinie-onderzoeken over dit soort problemen met voorzichtigheid en scepsis moet beoordelen wordt hierdoor bevestigd. Veel – het is al zo vaak opgemerkt – blijkt afhankelijk van de wijze van vraagstelling en de context, zowel die van het onderzoek als de situatie in de samenleving. Vaak komt het er op neer, dat een bepaalde opinie

in de mode is en dus is het fatsoenlijk om daar achter te gaan staan... We gaan er maar al te gemakkelijk van uit dat iedereen een gefundeerde mening over alles heeft. Dat uitgangspunt betekent vaak dat je een hoop nonsens krijgt. Nog nooit over het probleem nagedacht hebbende, geven mensen het antwoord dat in de mode is'.<sup>47</sup>

Als dat waar is en als mensen mede antwoorden op grond van wat zij als het gangbare (en dus wenselijke) standpunt zien is het overigens opvallend, dat het beeld van het algemene opinie-klimaat er een is waarin afwijzing van nucleaire wapens in Nederland tot de communis opinio wordt gerekend. Indirect vinden wij zo een argument voor de stelling dat er in Nederland wel degelijk sprake is van een vrij fundamentele heroriëntatie ten aanzien van het veiligheidsbeleid en de rol van Nederland, die niet langer wordt gepercipieerd als die van een 'trouwe bondgenoot'.

## 11. Buitenlands-politieke opvattingen en kiesgedrag

In de inleidende paragraaf ging ik al even in op het effect van het bestaan van bepaalde meerderheidsopvattingen op het politiek gedrag en het functioneren van het politieke stelsel. Thans wil ik ingaan op de vraag of er ook aanwijzingen zijn voor een effect van de opvattingen over (een deel)terrein van de buitenlandse politiek op het te verwachten kiesgedrag. In de politicologische literatuur wordt – zoals hierboven al werd opgemerkt – in het algemeen gesteld dat mensen over het algemeen al minder geïnteresseerd zijn in en zich betrokken voelen bij problemen van buitenlandse en internationale politiek. A fortiori zou dit gelden voor het kiesgedrag in die zin dat de standpunten die de betrokken partijen hebben ten aanzien van de buitenlandse politiek een zeer geringe rol spelen bij de bepaling van het stemgedrag. Vaak is ook geconstateerd dat er soms een duidelijke kloof is tussen wat de aanhangers van een bepaalde partij vinden en wat de vertegenwoordigers van die partij voorstaan en zeggen na te streven. Dit zou ook en met name gelden voor de buitenlandse politiek.<sup>48</sup>

Bij eerdere gelegenheden is ook herhaaldelijk onderzoek gedaan naar het belang dat mensen aan bepaalde problemen toekennen en de prioriteit die zij aan de oplossing daarvan zouden willen geven. Problemen van buitenlandse politiek scoorden daarbij nooit hoog, wat al een aanwijzing is voor het belang dat mensen daar bij de bepaling van hun stem aan hechten. Zo werd nog onlangs, bij de genoemde Brandpunt-enquête, vastgesteld dat – ondanks de intensieve discussies daarover in de laatste jaren – 'de kernwapens' pas op de vierde plaats genoemd worden in de rij van onderwerpen waaraan de nieuwe regering aandacht zou moeten besteden, na werkgelegenheid, woningnood en economische teruggang. Maar dit is een nogal indirecte aanwijzing waarbij

zeer wel een rol kan hebben gespeeld dat mensen van mening zijn dat een regering nu eenmaal veel minder kán doen aan de problematiek van de kernwapens dan aan andere problemen.

Interessant is het daarom dat onlangs enige meer directe pogingen zijn gedaan om het effect te meten dat het standpunt van een partij heeft op het kiesgedrag van zijn potentiële kiezers. Dat effect is – althans in de genoemde onderzoeken – verrassend. Het ging hierbij in eerste instantie om de partij waarin het debat over de kernbewapening het meest intens heeft gewoed: de Partij van de Arbeid. Het eerste onderzoek werd gehouden vóór het partijverkiezingscongres van februari 1981, de beide andere daarna.

In het eerste onderzoek werd de respondenten de vraag voorgelegd op welke partij zij zouden stemmen, 'als er vandaag verkiezingen zouden zijn'. Daarop gaf 75% antwoord; de anderen gaven geen antwoord, zouden niet gaan stemmen of hadden hun stem nog niet bepaald. Van de 75% zei 29% op de Partij van de Arbeid te zullen stemmen.<sup>49</sup>

Daarna werden de volgende twee vragen voorgelegd:

vraag 1 – Als de Partij van de Arbeid vóór de verkiezingen zou beloven dat alle kernwapens uit Nederland weggehaald zullen worden, op welke partij gaat u dan stemmen?

vraag 2 – Als de Partij van de Arbeid vóór de verkiezingen vaststelt dat Nederland enige kernwapentaken in de NAVO moet blijven vervullen, op welke partij gaat u dan stemmen?

Bij de eerste vraag (het IKV-standpunt) was het effect aldus: 3% van de kiezers zou op een andere partij stemmen, maar er kwam 8% bij, zodat de PvdA 34% kreeg. Bij de tweede vraag (de lijn-Den Uyl, die het op het verkiezingscongres ten slotte gewonnen heeft) verloor de PvdA ongeveer 5%, terwijl er ongeveer 3% bijkwam, zodat het totaal 27% was.

In tweede instantie werd de respondenten opnieuw de vraag voorgelegd op welke partij zij zouden stemmen. Hierbij liep het aantal dat geen antwoord kon of wilde geven terug tot 10%.

Per saldo, op basis van allen die bij de twee door Elsevier gestelde vragen hun partijkeuze deden, werd het volgende gevonden:

- bij overnemen van het IKV-standpunt stemt 36% op de PvdA;
- bij overnemen van het standpunt-Den Uyl stemt 26% op de PvdA.

In eerste situatie kwam de aanwas van de PvdA vooral van degenen die eerst zeiden D'66 te zullen stemmen en van degenen die zich aanvankelijk niet uitspraken. In de tweede (verlies)situatie verdwenen de stemmen voor 3% naar de PPR en voor 5% naar D'66: kennelijk wordt D'66 aantrekkelijker als er toch enige kernwapentaken zouden moeten blijven. Dit lijkt vreemd, omdat D'66 een nog minder radicaal standpunt inneemt dan de PvdA. Maar men ziet

hier het effect van de verschillende motieven die mensen hebben om hun stem uit te brengen. Voor de groep die voor de lijn-Den Uyl koos, gaven andere factoren kennelijk de doorslag.

Het resultaat was zonder meer verrassend, zowel in termen van de *omvang* van het effect (de mate waarin mensen hun stem laten bepalen door hun opvatting over dit specifieke probleem van buitenlandse politiek) als voor de *richting* van het effect. In plaats van datgene wat door velen in de partij werd gevreesd, namelijk dat een keuze voor de IKV-lijn electoraal verlies zou opleveren, bleek (nogmaals: in de enquête tenminste) het tegengestelde effect op te treden. Op de opzet van dit onderzoek werd nogal wat kritiek geleverd, o.a. door Marcel van Dam, die het onderzoek en de uitkomsten daarvan 'onzinnig' noemde.

Daarop werd besloten het in andere vorm en uitvoeriger te herhalen.<sup>50</sup>

Allereerst werd aan de ondervraagden een zo duidelijk mogelijke korte samenvatting van de standpunten van de verschillende partijen voorgelegd met de vraag welk standpunt het meeste met het eigen standpunt overeen kwam. De uitkomst was als volgt:

voor het kernwapenstandpunt van CPN kiest	4%
voor dat van PPR en PSP kiest	13%
voor dat van de PvdA kiest	25,5%
voor dat van het CDA kiest	25%
voor dat van D'66 kiest	20%
voor dat van de VVD kiest	13,5%

Opvallend is niet alleen het feit dat PPR en PSP zeer sterk zouden winnen als kiezers hun stem alleen door overwegingen met betrekking tot het onderhavige punt zouden bepalen. Ook valt op dat alles tezamen genomen de standpunten van CPN, PPR, PSP en PvdA nog geen 43% halen. Dit wijst waarschijnlijk opnieuw op het 'geflatterde' karakter van de gegevens uit de tabellen 19 en 20. En daarbij wordt nog voorbijgegaan aan het feit dat het PvdA-standpunt nog in het geheel niet neerkomt op verwijdering van alle kernwapens uit Nederland. In het onderzoek is nu vervolgens nagegaan in welke mate de aanhangers van een bepaalde partij (op grond van stemvoorkeur 'als er nu verkiezingen zouden zijn') ook het kernwapenstandpunt van de partij van hun voorkeur delen.

Dit resulteerde voor de grotere partijen in het volgende beeld:

Tabel 26

	Zij die ('nu') zouden stemmen op:			
	PvdA	D'66	CDA	VVD
	%	%	%	%
vinden dat met hun eigen opvattingen het meest overeenkomt het kernwapenstandpunt van:				
CPN	4,5	5	4,5	2
PSP/PPR	13,5	3	1	2
PvdA	59,5	16	6	3
D'66	9	66	7,5	12
CDA	2	5	65,5	15
VVD	3	3	8,5	63
geen oordeel	8	2	7	4

Zo'n 40% van de kiezers blijkt ontevreden met het kernwapenstandpunt van de partij van hun voorkeur. Dat geldt vooral voor de PvdA-kiezers. De meerderheid van deze ontevredenen heeft een 'linkser' standpunt dan de partij van hun voorkeur. Vooral bij de VVD-kiezers is dat het geval.

Vervolgens is in het onderzoek aan de ondervraagden de vraag voorgelegd wat zij zouden doen als zij na het lezen van de kernwapenstandpunten opnieuw zouden mogen stemmen (tabel 27).

82% van de kiezers blijft bij zijn eerste keus. De rest (dat is ongeveer de helft van de 'ontevredenen') gaat verhuizen of kan nu geen keuze meer maken. Een groot deel van hen die eerst geen keuze konden of wilden maken kan nu wel een partij kiezen.

Tabel 27

	Zij die eerst ('nu') zouden stemmen op				
	PvdA	D'66	CDA	VVD	geen keuze bij eerste aanvraag
	%	%	%	%	%
stemmen na lezing van de kernwapenprogramma's bij de tweede vraag op:					
PSP	2	1	-	-	3
PvdA	86	8	5	1	15
D'66	3	85	4	4	12
CDA	2	2	82	7	13
VVD	-	2	1	82	5
andere partijen	2	1	-	3	11
geen keuze	6	1	8	3	42

Per saldo treden de volgende effecten op. Vergeleken bij de eerste vraag gaat het aantal 'stemmen' op de PvdA van 31,5 naar 30,6%. Voor de andere partijen is dat respectievelijk: D'66: van 12,9 naar 16,7%, CDA: van 30,7 naar 27,7% en VVD: van 12,9 naar 11,2%. D'66 zou de enige partij zijn die van zo'n heroverweging per saldo zou profiteren. De verschuivingen tussen de partijen 'naar links' zijn overigens beperkter dan het grote aantal 'ontevredenen' zou suggereren.

Ingrijpender zijn de gevolgen als één van de partijen vóór de verkiezingen alsnog voor het standpunt 'geen nieuwe kernwapens, alle kernwapens uit Nederland weg' zou kiezen. Gezien het hypothetische karakter van zo'n verandering liep het aantal van degenen die geen keuze konden of wilden bepalen bij hierover gestelde vragen weer sterk op. Het minst hypothetisch is nog een verandering van standpunt van de PvdA. Wat zou het effect van een dergelijke verandering op het kiesgedrag zijn? Vergeleken met de andere partijen (bij een dergelijke wisseling van standpunt) blijft de PvdA het beste overeind. 72% van de oorspronkelijke PvdA-kiezers zou de partij trouw blijven. Een deel van de overigen zou het nu niet meer weten en sommigen verhuizen naar andere partijen. Per saldo krijgt de PvdA er echter zoveel stemmen van anderen bij dat het aantal PvdA-stemmers, vergeleken met de eerste vraag met 24% toeneemt (244 naar 303 in absolute aantallen of met 5% van het totale aantal ondervraagden. Per saldo komt de PvdA dan uit op 38%. De winst komt vooral van de ondervraagden die eerst geen stemkeuze opgaven. Onder hen die dat wel deden komt de winst vooral van D'66 en CDA. Degenen die een van beide keren geen stemkeuze bekend maakten niet mee gerekend verandert ongeveer 17% zijn stem als de PvdA alsnog het IKV-standpunt zou overnemen (zie tabel 28).

Tabel 28

	Als het PvdA-program 'geen kernwapens' zou bevatten					
	Zij die eerder ('nu') zouden stemmen op:					
	PvdA	D'66	CDA	VVD	andere partijen	weet niet/ geen antwoord
	%	%	%	%	%	%
kiezen dan voor:						
PvdA	72	19	6	5	28	23
D'66	8	62	10	14	13	14
CDA	1	3	62	10	10	8
VVD	2	2	3	53	5	6
andere partij	x	-	x	-	27	5
geen keuze	17	14	19	18	17	43
	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)

x = minder dan 1/2 %

Vergelijkbare effecten treden op als de respondenten in de hypothetische situaties geplaatst worden dat respectievelijk D'66, CDA of VVD alsnog voor het standpunt 'geen kernwapens' zouden kiezen. Zo zou D'66 bij een dergelijke keuze 16% van de oorspronkelijke PvdA-kiezers erbij krijgen; bij het CDA en de VVD zou het om 13% van de PvdA-kiezers gaan. Daar staat tegenover dat veel minder kiezers hun partij trouw zouden blijven als deze alsnog voor 'het IKV-standpunt' zou kiezen (bij D'66 is dat 45%, bij het CDA 43% en bij de VVD is dat 53%, tegenover 72% bij de PvdA). De omvang van de verschuivingen is in alle vier de gevallen ongeveer even groot (20-25% van hen die ook de eerste keer hun stemkeuze bekend maakten) maar het effect is nogal verschillend. D'66 en de VVD zouden, indien deze partijen 'alsnog' voor 'geen kernwapens' zouden kiezen electoraal voordeel behalen – net als de PvdA – (D'66: van 13 naar 20,1%, de VVD: van 13 naar 16%). Het CDA zou in een dergelijk geval echter verliezen en van 30,6 naar 26,2% zakken. Kennelijk is voor deze partij, in tegenstelling tot de andere, 'geen kernwapens' in het programma onvoldoende reden om de overstap te wagen.

Dat met name de PvdA electoraal voordeel zou hebben van een radicalisering van het partijstandpunt ten aanzien van de kernwapens wordt nog eens bevestigd door een ander onderzoek dat vlak na het PvdA-congres werd gehouden.<sup>51</sup> Dit onderzoek is – als we tenminste aannemen dat de resultaten betrouwbaar zijn (de steekproef is nogal klein) – om twee redenen interessant. In de eerste plaats blijkt het kennisniveau niet overdonderend (een bevestiging van eerdere vermoedens): van alle ondervraagden wist 25% – niettegenstaande de stortvloed van publiciteit – niet dat er een congres van de PvdA had plaatsgevonden en van de 75% die daarvan wel op de hoogte was wist slechts 56% (dus 42% van het totaal) dat dit congres een besluit had genomen over de kernwapens, terwijl van hen wederom slechts ongeveer tweederde een of meer besluiten juist wist te noemen.

Tevens werd gevraagd naar het oordeel dat men had over de afstoting van nucleaire taken (tabel 29):

Tabel 29

Vr. Er is in Nederland veel gediscussieerd over het al dan niet handhaven van kern- of atoombtaken voor het Nederlandse leger. Ik noem u nu drie mogelijke standpunten. Zou u kunnen aangeven welke (sic) van deze drie het meest overeenkomt met die (sic) van uzelf?

1. Handhaving van alle kerntaken.
2. Het afstoten van een aantal taken, zodat er nog één of twee overblijven.
3. Het afstoten van alle kerntaken. (in % verticaal).

	Allen	PvdA	CDA	Overigen
Antw. Handhaven	14	3	23	19
Afstoten enkele taken	29	24	38	34
Afstoten alle taken	48	70	31	41
Weet niet/geen antwoord	9	3	8	6

Opnieuw valt op hoezeer de formulering van de vragen kennelijk van invloed is op de uitkomsten van opinieonderzoek. Wij kunnen immers nauwelijks aannemen dat de tijdsfactor verantwoordelijk is voor de waargenomen verschillen. Het tijdsverschil lijkt daarvoor te klein en de verschillen te groot.

Het geringe aantal dergenen die voor handhaving van alle kerntaken zijn kan immers nauwelijks in overeenstemming worden gebracht met de uitkomsten zoals die bijvoorbeeld zijn weergegeven in de tabellen 4, 7 en 12 (ook als we rekening houden met de verschillen in vragenstelling en de beperkingen in de representativiteit van de verschillende gebruikte steekproeven).

Ook blijkt opnieuw dat tabel 19 geflatteerd is. Veel beter kloppen de resultaten met die van tabel 20. Uit tabel 29 kan men echter concluderen – in tegenstelling tot wat tabel 20 suggereert – dat er géén meerderheid is voor verwijdering van alle kernwapens en afstoting van alle nucleaire taken (het IKV-standpunt), al scheelt dat niet veel. Dat kwam hierboven al naar voren bij de bespreking van het tweede Elsevier-onderzoek.<sup>52</sup>

Een ander gegeven dat uit tabel 29 valt af te leiden is dat het nogal meevalt met de representativiteit van het PvdA-congres, in vergelijking met wat de aanhangers van deze partij vinden. Het standpunt, dat Nederland al zijn nucleaire taken moet afstoten, is niet – zoals vaak wordt gesuggereerd – een hobby van een minderheid van radicale congresafgevaardigden, maar vindt brede steun binnen de PvdA en daarbuiten. Dat PvdA-aanhangers die voor afstoting van de kerntaken zijn, dit standpunt in meerderheid steunen, ook als dat het vertrek van Den Uyl zou betekenen, blijkt uit tabel 30.

De vraag werd gesteld aan degenen die van het congres op de hoogte waren en zelf voorstander van afstoting van alle kerntaken waren.<sup>53</sup>

Tabel 30

Vr. Het PvdA-congres heeft besloten dat er een of twee kerntaken gehandhaafd moeten blijven. Zou u liever gehad willen hebben dat het congres besloten had dat Nederland alle kerntaken zou afstoten, ook als dat betekend zou hebben dat Den Uyl geen lijsttrekker zou worden? (in % verticaal).

	Allen	PvdA	CDA	Overigen
Antw. Ja, liever gehad dat alle kerntaken afgestoten zouden worden	68	57	68	82
Nee, liever niet gehad	19	32	21	8
Weet niet/geen antwoord	14	11	11	23

In dit artikel heb ik mij tot dusverre beperkt tot een beschrijving en analyse van het beschikbare materiaal uit opinieonderzoeken op massa-niveau. Het gaat daarbij, zoals gezegd, om niet-geïnstitutionaliseerde meningen. Een analyse van de meer georganiseerde meningsvorming, zoals die binnen de standpunten van partijen, in uitspraken van organisaties als kerken, vakbonden, vrouwenorganisaties gestalte krijgen valt buiten het bestek van dit artikel.

Wel wil ik nog enige aandacht schenken aan één specifieke sector: het leger.

## 12. Het leger en de kernwapens

Het leger, de krijgsmacht, is uiteraard op twee manieren bij de veiligheidsproblematiek betrokken: a) als object van meningsvorming en b) als subject, uitvoerende instantie, van het veiligheidsbeleid. In verband daarmee wil ik hier nog in het kort de uitkomsten releveren van twee soorten van recent onderzoek: 1) onderzoek naar opvattingen over het leger, in het bijzonder het gebruik van kernwapens en de rol van militairen die gewetensbezwaren hebben tegen dit gebruik en 2) opvattingen die binnen de krijgsmacht bestaan.

Onder invloed van de maatschappelijke discussie over de bewapening en de veiligheidsproblematiek komt geleidelijk aan ook binnen de krijgsmacht een discussie op gang over de bezwaren die verbonden zijn aan het huidige systeem. Enige beroepsofficieren gaven te kennen in oorlogstijd niet te kunnen meewerken aan het gebruik van kernwapens; sommigen van hen verlieten de militaire dienst, anderen claimden het recht hun gewetensbezwaren erkend te zien binnen het apparaat. Soldaten weigerden atoomkoppen te bewaken ('site-wacht') en de VVDM wierp zich op als hun pleitbezorger. Een groeiende groep officieren vond elkaar in een geïnstitutionaliseerde gespreksgroep; het Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht (VVBK).

In reactie op de ontstane onrust schreef de nieuwe minister van defensie, De Geus, een brief aan de legercommandanten, waarin hij te kennen gaf dat beroepsmilitairen met gewetensbezwaren de krijgsmacht beter konden verlaten, waarbij hij van de geestelijke verzorgers – een groep die mede als bron van de onrust werd beschouwd – verwachtte dat zij loyaal tegenover de krijgsmacht zouden blijven staan.

De onrust nam nog toe toen uit een – aanvankelijk geheim gehouden – proefonderzoek voor een groter onderzoek onder de gehele krijgsmacht bleek dat de maatschappelijke onvrede met de kernwapens ook in het leger was doorgedrongen.<sup>54</sup> De minister weigerde desgevraagd de gegevens openbaar te maken, waarbij hij zich beriep op het onvolledige karakter van die gegevens; een volledig onderzoek zou pas in 1982 kunnen plaatsvinden, als er meer duidelijkheid zou zijn over de nucleaire taken van Nederland.

Aan de wenselijkheid van het Nederlandse NAVO-lidmaatschap wordt,

blijkens het onderzoek, door de ondervraagden nauwelijks getwijfeld (88% is er voor). Anders ligt het met de kernwapens – een van de vragen had betrekking op het gebruik van kernwapens in oorlogstijd (tabel 31).<sup>55</sup>

Tabel 31

Vr. Mag in sommige gevallen door ons bondgenootschap van kernwapens gebruik gemaakt worden? (in % horizontaal).

	Ja	Neutraal	Nee
Antw. Allen	36	16	48
Officiëren	x	x	8
Onderofficiëren	x	x	25
Korporaals/soldaten	x	x	65
Burgerpersoneel	x	x	57

Een andere – soortgelijke – vraag had betrekking op het gebruik van chemische strijdmiddelen, zoals napalm, gassen en ontbladeringsmiddelen (voor zover niet in strijd met het Protocol van Genève). Van alle ondervraagden was 35% voor, 51% tegen en gaf 17% een neutraal antwoord.

Ook in het leger – zo mag men voorlopig concluderen – hebben de twijfels aan de juistheid en de aanvaardbaarheid van het gangbare veiligheidsbeleid vaste grond gekregen en dat meer naarmate men verder daalt in de militaire hiërarchie. Kunnen degenen die op grond daarvan van oordeel zijn dat aan het beroep op hun loyaliteit grenzen zijn gesteld, rekenen op de sympathie van de samenleving? In een onderzoek van de Stichting Volk en Verdediging werden daarover een aantal vragen gesteld (tabel 32).<sup>56</sup>

Tabel 32: Loyaliteit en gewetensbezwaren van militairen

Aan de ondervraagden werden een aantal 'statements' voorgelegd – waaronder de volgende – met de vraag of zij het daarmee eens of oneens waren. (in %).

1. Het dienstweigeren moet niet te gemakkelijk worden gemaakt.
2. Dienstplichtige militairen moeten kunnen weigeren kernwapens te bewaken.
3. Het leger kan alleen maar functioneren wanneer beroepsmilitairen bereid zijn alle taken die hun worden opgedragen uit te voeren.
4. Een beroepsmilitair die tegen het bezit van kernwapens is, moet zo consequent zijn ontslag te nemen.
5. In het leger moet plaats zijn voor beroepsmilitairen die tegen het bezit van kernwapens zijn.

Antw.	geheel eens	mee eens	niet mee eens/ niet mee oneens	mee oneens	geheel mee oneens	geen oordeel
1.	37	35	8	9	8	3
2.	19	34	11	20	11	5
3.	33	38	11	10	3	5
4.	30	28	10	18	8	6
5.	13	36	9	19	16	7

Een grote meerderheid is voor de eerste uitspraak. Waarschijnlijk wordt hierbij gedacht aan de verplichting zich voor deze keuze te verantwoorden en vervangende burgerdienst te doen. Maar tegelijkertijd bestaat de bereidheid de legitimiteit te erkennen van gewetensbezwaren tegen kernwapens bij degenen die zich in het leger bevinden (53% is er voor, 31% er tegen). Een zelfde soort effect treedt op bij de andere drie vragen. Terwijl de grote meerderheid (71%) instemt met de algemene stelling dat de beroepsmilitair bereid moet zijn alle opgedragen taken uit te voeren, neemt de verdeeldheid toe als de vraag concreter wordt gesteld. Zo vindt 58% dat een beroepsmilitair die tegen kernwapens is, ontslag moet nemen, maar tegelijkertijd vindt 49% (tegen 35%; de rest aarzelt) dat er binnen de krijgsmacht plaats moet zijn voor zulke militairen. Er bestaat een samenhang tussen de antwoordpatronen (tussen 3. en 4.  $r = .40$ , tussen 4. en 5.  $r = .41$ , tussen 3. en 5.  $r = .33$ ).

Hoewel de interpretatie van de uitkomsten en de tegenstrijdigheden daartussen nog wel wat moeilijkheden oplevert, lijkt de (groeïende) weerzin tegen de kernwapens zich te weerspiegelen in de sympathie voor militairen met gewetensproblemen. Dit komt nog sterker naar voren uit de antwoorden op een vraag gesteld in de eerder genoemde KRO-Brandpunt-enquête (tabel 33).<sup>57</sup>

Tabel 33

Vr. Sommige beroepsmilitairen hebben er bezwaar tegen dat onze strijdkrachten in een eventuele oorlog kernwapens zullen gebruiken. Zij zullen dan weigeren mee te doen. Vindt u dat dergelijke mensen in ons leger niet thuishoren of vindt u dat met hun bezwaren zoveel mogelijk rekening gehouden moet worden bijvoorbeeld door hen in het leger een andere taak te geven? (in %).

Antw. Horen in het leger niet thuis	30
Rekening houden met hun bezwaren	66
Weet niet/geen antwoord	4

### 13. Het IKV en de kerken

In de voorafgaande paragrafen is materiaal aangevoerd dat de stelling lijkt te ondersteunen dat het standpunt dat in Nederland o.a. door het Interkerkelijk Vredesberaad wordt verdedigd door een meerderheid van de bevolking wordt gesteund. Daar moeten wij tegelijkertijd aan toevoegen dat andere gegevens er op wijzen dat deze steun bij nadere precisering en detaillering van de vraagstelling nogal terug loopt. Maar er is zeker voldoende steun in de openbare mening voor een defensiebeleid dat vrij drastisch zou breken met datgene wat tot voor kort onder de vereisten van een loyaal NAVO-lidmaatschap werd verstaan. Die steun voor de denkbeelden, zoals vertolkt door het IKV is voornamelijk te vinden onder de aanhangers van de linkse partijen; onder de aan-

hangers van het CDA is deze steun niet meer dan 30-40% (afhankelijk van de preciese vraagstelling en de gegevens waarop men zich baseert).

Voorzover er sprake is van verschuivingen in de openbare mening (de gegevens zijn op dit punt niet eenduidig) ligt het voor de hand deze mede toe te schrijven aan de activiteiten die vanuit de vredesbewegingen zijn ondernomen (maar, opnieuw, het bewijs daarvoor is niet te leveren). Het lijkt echter evident dat de kerkelijke vredesbewegingen – waarvan het Interkerkelijk Vredesberaad en Pax Christi de belangrijkste zijn – zich een maatschappelijke positie hebben verworven van waaruit zij aanzienlijke invloed (kunnen) uitoefenen op het opinieklimaat in Nederland. Deze positie stoelt niet alleen op de overtuigingskracht van de door hen aangevoerde rationele argumenten, het emotionele appèl dat zij lieten uitgaan en hun organisatorische vermogen; evenzeer lijkt van belang dat hun positie wordt gelegitimeerd door een combinatie van het bestaan van honderden plaatselijke groepen – die, zo bestaat de stellige indruk, toch vooral gevormd worden door kerkelijk georiënteerde mensen, ook al gaat het hierbij om (actieve) minderheden binnen de kerken – en impliciete dan wel expliciete steun van de kerkelijke leiders. Het zijn de kerken die beide organisaties (IKV en Pax Christi) hun opdracht hebben gegeven en hun werk financieel mogelijk maken: deze steun is zowel onmiskenbaar als onmisbaar. Het gezag van een organisatie als het IKV is voor een deel zeker toe te schrijven aan het feit, dat het weliswaar zelfstandig en voor eigen verantwoordelijkheid opereert – zijn standpunten komen niet noodzakelijkerwijze overeen met een of meer van de participerende kerken – maar toch voor een deel wordt gelegitimeerd door het feit dat het optreedt in opdracht van en met een algemeen mandaat van de kerken. Het IKV is op dit moment doende om de afzonderlijke kerken te bewegen ook zelf een standpunt in te nemen met betrekking tot zijn voorstellen, zoals die in de campagne-slogan zijn samengevat. Tot dusverre hebben drie kleinere kerkgenootschappen, Remonstranten, Doopsgezinden en Quakers, zich met zoveel woorden voor het IKV-standpunt uitgesproken. De synode van de Nederlandse Hervormde Kerk sprak zich uit voor eenzijdige nucleaire ontwapening van Nederland zonder het IKV daarbij met zoveel woorden te noemen.

Terwijl er met betrekking tot de leidende organen van de kerken dus gesproken kan worden van groeiende en uitgesproken steun moet nu echter nog de vraag worden gesteld in hoeverre het IKV ook de steun krijgt van de individuele leden van deze en andere kerken. Eerder heb ik materiaal bijeengebracht dat de veronderstelling wettigt dat er op dit punt echter een verschil bestaat tussen de opvattingen van kerkelijke leiders en degenen die zich namens de kerken vooral met problemen als dat van de kernbewapening bezig houden enerzijds en datgene wat door de leden van deze kerken wordt gevonden.

De kloof bleek groter naarmate de ondervraagden zichzelf tot de actieve kerkleden rekenden of vaker naar de kerk gingen.<sup>58</sup>

Worden deze conclusies nu tegengesproken of ondersteund door de data uit de onderzoeken die in het voorgaande werden besproken? Afgezien van het onderzoek van de Stichting Volk en Verdediging (1974) en het Nationaal Kiezersonderzoek (1977), die reeds in het bovengenoemde onderzoek werden verwerkt, waren op dit moment slechts van weinig andere onderzoeken directe gegevens beschikbaar omtrent de invloed van de kerkelijke gezindheid en de politieke opvattingen. Het eerder genoemde in 1979 gehouden NIPO-onderzoek<sup>59</sup> omvatte naast de gereleveerde vragen ook een aantal vragen over schattingen van de krachtsverhoudingen en de beoordeling daarvan; hierbij zijn ook gegevens op basis van uitsplitsingen naar kerkelijke gezindheid bekend. De belangrijkste uitkomsten zijn: gereformeerden staan relatief pessimistischer tegenover het bestaan van een militair krachtsverschil ten nadele van de NAVO, maar zijn niet meer dan anderen van mening dat een militair tegenwicht nodig is.

Onkerkelijken onderscheiden zich van kerkleden op dit punt in die zin dat zij – evenals de aanhangers van de PvdA – een militair tegenwicht relatief minder nodig achten. Dit is ook het geval ten aanzien van de wenselijkheid van het Nederlandse NAVO-lidmaatschap: opvallend is het relatief hoge percentage onkerkelijken dat voor uittreding uit de NAVO is (19% tegenover gemiddeld 12%), terwijl van de rooms-katholieken relatief meer voor continuering van het lidmaatschap zijn (81% tegen gemiddeld 76%). Verdere afwijkingen zijn er nauwelijks. Het vertrouwen in Russische ontwapeningsbeloften (vgl. tabel 5 en mijn commentaar bij deze vraag) is relatief sterk onder onkerkelijken (29%) en minder sterk onder hervormden en gereformeerden (in beide gevallen 19% tegenover 24% gemiddeld).

Interessanter zijn de uitkomsten bij een vraag naar de bekendheid van de ondervraagden met het bestaan van de IKV-campagne. Van de bevolking als geheel bleek in 1979 reeds 53% op de hoogte te zijn, naar mijn mening een opvallend hoog percentage. Maar onder de kerkleden – de groep toch waarbij men een dergelijke bekendheid eerder zou mogen verwachten – was het percentage niet hoger (rooms-katholieken 54%, hervormden 48%, gereformeerden 53%).

Reeds eerder noemde ik de bezwaren die kunnen worden aangevoerd tegen de wijze waarop het NIPO de steun aan het IKV-voorstel heeft onderzocht (resultaten in tabel 7). De afwijkingen die daarbij werden vastgesteld tussen de verschillende kerkelijke gezindten, waren echter maar heel klein; alleen de onkerkelijken waren relatief meer van mening dat Nederland de kernwapens eenzijdig moet verwijderen (18% tegenover 13%). Een zelfde effect was waar-

neembaar bij de vraag betreffende de wenselijkheid van vermindering dan wel versterking van de bewapening: er waren minder kerkleden (17%) dan onkerkelijken (28%) voor vermindering van de bewapening en vooral meer hervormden en gereformeerden dan anderen (met name onkerkelijken) waren van mening dat kernwapens in West-Europa nodig zijn.

Over het geheel genomen maakt het op het eerste gezicht wat iemands opvattingen betreft echter betrekkelijk weinig uit of men al dan niet tot een kerkgenootschap behoort: afwijkingen van meer dan 5% van het gemiddelde zijn een uitzondering. Dit gegeven wordt bevestigd door de resultaten in tabel 13: het zijn opnieuw vooral de gereformeerden en hervormden die relatief gunstig oordelen over de kernwapens, terwijl meer onkerkelijken dan anderen daar afwijzend tegenover staan.<sup>60</sup>

Wordt dit beeld bevestigd wanneer de rechtstreekse vraag naar instemming met de IKV-campagne wordt gesteld? Tabel 34 geeft de resultaten weer van uitsplitsing naar kerkgenootschap (vgl. tabel 20). Met name onder gereformeerden (36%) en hervormden (47%) is de steun voor het IKV-voorstel geringer dan onder de bevolking als geheel. Het IKV-standpunt vindt zijn aanhangers vooral onder de niet-kerkelijken.<sup>61</sup>

Tabel 34

Vr. Het IKV, het Interkerkelijk Vredesberaad, propageert tegenwoordig de slagzin 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland'. Bent u het met deze slagzin eens of bent u het er niet mee eens? (in % horizontaal).

	Eens	Oneens	Weet niet/ geen antwoord
Antw. Allen	54	41	5
Rooms-katholieken	49	46	5
Hervormden	47	48	5
Gereformeerden	36	69	5
Geen kerkgenootschap	65	30	5

Een iets ander beeld komt naar voren uit het eerder genoemde onderzoek voor Hier en Nu TV.<sup>62</sup> Geen significante verschillen naar kerkgenootschap leverden de vragen op naar de plaatsing van nieuwe kernwapens en de bereidheid tot ontwapening. Bij de vraag of de aanwezigheid van kernwapens een waarborg voor vrede en veiligheid is sprongen alleen de onkerkelijken naar voren als de groep die daar het minste in gelooft (26 tegenover 32%). De leden van kerken vertonen onderling vrijwel geen verschillen, noch afwijkingen van het gemiddelde. Iets anders lag het met de vraag of Nederland alle kernwapens moet verwijderen ook als andere landen daartoe niet bereid zijn (tabel 35, vgl. tabel 25).

Tabel 35

Vr. Bent u van mening dat Nederland alle kernwapens van zijn grondgebied moet verwijderen, ook als andere landen in Oost en West daartoe *niet* bereid zijn? (in % horizontaal, naar kerkgenootschap).

	Wel	Niet	Weet niet/ geen antwoord
Antw. Allen	38	58	4
Rooms-katholieken	34	63	3
Hervormden	40	57	3
Gereformeerden	27	70	3
Geen kerkgenootschap	45	50	5

Volgens deze tabel zouden bezwaren tegen eenzijdige en niet door anderen gevolgde stappen vooral leven bij rooms-katholieken en gereformeerden, terwijl de hervormden zelfs iets meer dan gemiddeld positief staan ten opzichte van een dergelijke eenzijdige stap. De verschillen zijn echter te gering om er veel betekenis aan toe te kennen.

Wel is de conclusie gerechtvaardigd dat de kerkelijk georiënteerde vredesbewegingen, die zich zo'n groot aandeel verworven hebben in het debat over vraagstukken van vrede en veiligheid, blijkens de resultaten van hier gereleeverde onderzoeken hun aanhangers eerder buiten dan binnen de kerken vinden.

De discrepantie tussen 'natuurlijke achterban' en daadwerkelijke aanhang stelt hen natuurlijk wel voor problemen. Het betekent dat met name de kerkelijke leiders en leidinggevende organen van verschillende kanten onder druk worden gezet. Hierboven noemde ik de steun die bijvoorbeeld het IKV van de kerken krijgt. Maar of die steun steeds van harte wordt gegeven is niet duidelijk.

Zeker, de leiding van de verschillende kerken heeft bij meerdere gelegenheden haar steun uitgesproken aan het werk van deze organisaties en hun mandaat bevestigd. Zeker, er is een groeiende reeks van kerkelijke uitspraken en stellingnamen waarin de afwijzing van het gangbare veiligheidssysteem, voor zover dat berust op het dreigen met kernwapens, tot uiting komt. Aangezien deze uitspraken worden gedaan door kerkelijke organen, zoals algemene vergaderingen of synoden, of door bisschoppen, die alle(n) als ambtelijk orgaan een eigen, niet-afgeleide verantwoordelijkheid hebben, behoeft de kerkelijke leiding zich er formeel ook niet voor te verantwoorden dat de steun onder hun leden voor dergelijke uitspraken slechts beperkt is. Het karakter en de functie van deze uitspraken houden ook meer een uitnodiging tot gesprek en meningsvorming in dan het spreken van het verlossende woord en nog minder het binden van gewetens.

Dit alles neemt echter niet weg dat de speelruimte van de vredesbewegingen

en het gezag waarmee zij uitspraken doen, in de praktijk natuurlijk wel beperkt worden door het bestaan van op zijn minst grote interne verdeeldheid over de betrokken vraagstukken. Die speelruimte zal nog verder inkrimpen als toenemende radicalisering – of als zodanig ervaren standpunten en activiteiten – aan één zijde ook zal leiden tot het ontstaan van georganiseerde en geïnstitutionaliseerde tegenbewegingen aan de andere zijde: de eerste voorbeelden daarvan dienen zich al aan (zoals verontruste groepen Hervormden en Remonstranten, de groep die de zogenaamde Sjaloom-krant uitgeeft, de 'Interkerkelijke Comité's voor Tweezijdige Ontwapening (ICTO)'). Als deze trend doorzet (het is nog te vroeg om nu al uitspraken daarover te doen), zal dat ook een nadelig effect hebben op de legitimiteit en daarmee op de invloed van het appèl dat van de kerkelijke vredesbewegingen uitgaat op de politieke meningsvorming. Voorzover deze bewegingen echter onderdeel zijn van een meeromvattend proces van verschuivingen in houdingen en opvattingen, zal het effect van die 'correcties' op de bestaande opvattingen waarschijnlijk gering zijn.

#### 14. Samenvatting; conclusies

Aan het begin van dit artikel wierp ik de vraag op wat het effect is geweest van de activiteiten van de Nederlandse vredesbewegingen op de openbare meningen terzake van veiligheidsvraagstukken en in het bijzonder de problematiek van de kernwapens. Gesteld werd dat zo'n verband hoogstens aannemelijk gemaakt zou kunnen worden. Wel leek het mogelijk om verschuivingen in de openbare mening met betrekking tot de genoemde problemen te achterhalen. Uit de verheving van de politieke discussies, in partijen en andere maatschappelijke groepen en uit de daarbij naar voren gebrachte opvattingen krijgt men immers de indruk dat er in Nederland sprake is van een nogal fundamentele heroriëntatie ten aanzien van de internationale politiek en de rol van Nederland daarin. Uit het beschikbare materiaal dat vergelijkingen door de tijd heen mogelijk maakt krijgt men echter de indruk van het tegendeel. Er is sprake van een vrij permanente quasi-unanimiteit terzake van onderwerpen als het NAVO-lidmaatschap en de noodzaak van een militair evenwicht. Tegelijkertijd zijn er aanwijzingen voor een sterke morele afwijzing van de mogelijke gevolgen van het veiligheidsbeleid waarvan de NAVO de uitdrukking is. Het gebruik van kernwapens wordt massaal afgewezen. Dat is een eerste discrepantie die om verklaring vraagt. Een tweede probleem wordt gevormd door het ontbreken van gegevens die (veranderingen in) de houdingen ten opzichte van de kernwapens en de Nederlandse betrokkenheid daarbij goed kunnen beschrijven. Het lijkt er op dat er in Nederland niet zozeer sprake is van een verandering in houdingen en opvattingen als wel van een sterk toegenomen

men intensiteit van die houdingen en dientengevolge van het publieke debat. Meninge die latent gegroeid waren gedurende een langere tijd werden vrij plotseling manifest toen zich een goede katalysator aandeed: de dreigende invoering van de neutronenbom en de moderniseringskwesie. Uit verschillende onderzoeken bleek dat een meerderheid van de bevolking waarschijnlijk sympathiek zou staan ten opzichte van een buitenlands beleid dat zou breken met datgene wat tot voor kort onder de vereisten van een 'loyaal' NAVO-lidmaatschap werd verstaan. Er is – en dan vooral onder de politieke linkerkant – op het niveau van de massa-opinie onmiskenbare steun voor een beleid dat zich keert tegen de invoering van nieuwe kernwapens in de NAVO en plaatsing daarvan in Nederland, dat voor afstoting van een aantal of alle nucleaire taken kiest en uit is op verwijdering van kernwapens van Nederlandse bodem. Bij vergelijking van de beschikbare gegevens bleken er echter nogal eens onderlinge discrepanties te bestaan, die niet of moeilijk te verklaren zijn uit tijdsverschil of onvolkomenheden in de steekproeven. Bij doorvragen en precisering van de vraagstelling bleek bijvoorbeeld dat de, veel geciteerde, instemming van de meerderheid van de bevolking (55-60%) met de voorstellen van het IKV soms aanzienlijk terug loopt. Een en ander lijkt in de eerste plaats het gevolg te zijn van de formulering van de vraagstelling.

Nader onderzoek waarbij het effect met name zou worden onderzocht is geboden voordat in dat opzicht conclusies worden getrokken. Een drietal redeneringen zouden daarbij moeten worden getoetst.

In de eerste plaats is er de redenering dat mensen in dit soort problemen nauwelijks geïnteresseerd zijn en (dus) 'maar wat zeggen' of uitdrukken wat zij voor de heersende opinie houden. Correcties voor het niveau van kennis en/of betrokkenheid en doorvragen na inleidende algemene vragen zou een toetsing van de juistheid van deze redenering vergemakkelijken.

De tweede redenering is die welke uitgaat van de veronderstelling dat verschillende vragen verschillende 'aspecten' van een complex van houdingen meten, die voor de betrokkenen alle even 'serius' zijn. Wat zou ontbreken is een logische structuur waarin die houdingen passen en met elkaar 'verzoend' worden. Vanwege het ongestructureerde karakter van de meningen zouden deze ook sterk vatbaar zijn voor manipulatie. Meer gedetailleerd onderzoek zou meer licht kunnen werpen op de mate van echte interne tegenstrijdigheden in de houdingen.

Tenslotte is er de opvatting dat de tegenstrijdigheden die de onderzoekers waarnemen door de betrokkenen helemaal niet als zodanig ervaren worden. Voor een verklaring van deze discrepantie zou vooral de onderzoekstechniek (en met name de formulering van de te stellen vragen) moeten worden verbeterd, zodat de doorzichtigheid van de structuur waarin de verschillende houdingen hun plaats vinden aan het licht kan worden gebracht.

## Noten

1. Dit artikel is geschreven in het kader van het onderzoek van de interuniversitaire werkgroep Binnenlandse Beïnvloeding van het Buitenlands Beleid. Veel dank ben ik verschuldigd aan de leden van deze werkgroep voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Dat geldt ook voor G. ten Berge, J. Colijn, B. Oostenbrink en B. J. T. ter Veer. De verschillende instanties die materiaal ter beschikking hebben gesteld of toegankelijk hebben gemaakt, waaronder het Steinmetz-archief, ben ik zeer erkentelijk voor hun medewerking. Het onderzoek werd afgesloten vóór de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 26 mei 1981.

2. Zie bijvoorbeeld: *Publieke opinie en buitenlandse politiek*, uitg. Studium Generale, RU Groningen 1973.

3. Deze karakteristiek is afkomstig van J. L. Heldring, *Publieke opinie en buitenlandse politiek*, in de gelijknamige publikatie (zie noot 2), pag. 19.

4. Zie: A. van Staden, *De politieke partijen en het buitenlands beleid*, in: *Parlement, partijen en buitenlandse politiek*, Anthos, Baarn 1977, 28-41.

5. Uitvoeriger daarover: Ph. P. Everts, Een onderzoek naar de binnenlandse invloeden op het buitenlands beleid – een theoretische verantwoording, in: P. R. Baehr e.a., *Elite & buitenlandse politiek in Nederland*, Staatsuitgeverij, Den Haag 1978, 1-8, en Ph. P. Everts, *Nationale staten en hun buitenlands beleid*, in: Ph. P. Everts en H. W. Tromp (red.), *Tussen oorlog en vrede*, Uitgeverij Intermediair, Amsterdam 1980, 172-184.

6. *De Nederlandse kiezer 1977*, VAM, Voorschoten 1977, pag. 116.

7. Hun houdingen en opvattingen werden beschreven en geanalyseerd in: P. R. Baehr e.a., 1978 (zie noot 5).

8. Zie noot 5 en de in genoemde publikaties aangehaalde literatuur.

9. Zie W. Visser, *In vredes naam*, Achtergronden van de NAVO-discussie in de PvdA (1949-1981), *Intermediair* 17 (1981), 8, 20 februari 1981.

10. Zie: A. van Staden, *Een trouwe bondgenoot, Nederland en het Atlantische Bondgenootschap*, 1960-1971, Anthos, Baarn 1974, en J. J. C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles, A Study of Dutch Foreign Policy*, Nijhoff, Den Haag 1979.

11. Vergelijk het interview met de historicus prof. dr. J. C. Boogman, *Nederland en het buitenland, het nieuwe neutralisme*, *Haagse Post*, 28 februari 1981.

12. Bron van deze gegevens is de uitgave verzorgd door F. M. Roschar, *Buitenlandse politiek in de Nederlandse publieke opinie, 1960-1975*, NIVV, Den Haag 1975. De gegevens zijn afkomstig uit de volgende onderzoeken:

1967 – NAVO-enquête

1969 – NIPO

1970/1 – Progressiviteit en conservatisme

1970/2 – Nationaal verkiezingsonderzoek

1971 – Nationaal verkiezingsonderzoek

1972 – Nationaal verkiezingsonderzoek, eerste kolom; ouderen, tweede kolom: jongeren

1974/1 – Onderzoek 'Volk en verdediging'

1974/2 – NIPO

Bronnen van de gegevens over latere jaren zijn:

1976 – Baehr e.a., onderzoek onder de buitenlands-politieke elite

1979/1 – NIPO

1979/2 – NOS voor TROS-Aktua

1980 – NIPO

1981 – Brandpunt-enquête (NIPO)

Alle onderzoeken met uitzondering van dat van 1976 werden gehouden aan de hand van een steekproef uit de volwassen bevolking. De vragen werden niet steeds op dezelfde manier gesteld.

13. Bron: zie noot 6 en VARA-enquête (Intomart), december 1967.

14. Bron: NIPO weekenquêtes, weekbericht 1648, weekbericht 1671, rapport A-407/42, weekbericht 2073.

15. Bron: VARA-enquête De Rode Draad, 23 december 1978; zie ook: *Bijdrage 5 van het IKV aan het Logboek van het verbond tegen de kernwapens*, IKV, Den Haag, maart 1979, 168-169.

16. Zie *De Nederlandse Kiezer*, 1977, VAM, Voorschoten, 1977, pag. 125 en noot 15. Enigszins in strijd met dit beeld lijkt de uitkomst van een onderzoek uit 1972 (Kontinu-onderzoek FSW Amsterdam nr. 2, sept. 1972) waarin de uitspraak opgenomen was 'Een land mag nooit atoomwapens gebruiken, ook niet als het zelf met atoomwapens wordt aangevallen'. 36% was het hier mee eens, 49% oneens en 16% gaf geen mening.

17. Bron: *Defensie in de publieke opinie. Samenvattend verslag van een onderzoek naar houdingen en opvattingen van de Nederlandse bevolking inzake veiligheid, verdediging en krijgsmacht, gehouden in mei/juni 1974*, Stichting Volk en Verdediging, Den Haag 1977.

18. Over deze campagne gaat P. Maessen, *Wie stopt de neutronenbom?*, doctoraalscriptie, Instituut voor Internationale Studiën, Leiden, 1979.

19. NIPO-weekbericht, 3 mei 1978.

20. Kontinu-onderzoek FSW-Amsterdam, wave 17, zie ook Maessen, a.w. pag. 122.

21. Maessen, a.w. pag. 125 komt tot een percentage van 17,5 of 1,6 miljoen. Zijn wijze van berekening is onduidelijk.

22. Zie *IKV-berichten*, 1979/1980, nr. 1.

23. Zie o.a. de ingezonden brief van O. Schmidt, *NRC/Handelsblad*, 1 november 1979, *De Volkskrant*, 9 november 1979 en B. Kreemers, De peilingen van het Interkerkelijk Vredesberaad, *JASON Magazine*, 5 (1980), 4.

24. NIPO, rapport A 417/42, 7 november 1979.

25. Projectgroep Vijandbeeld, *Vijandbeeld in Nederland, Eindverslag van een onderzoek naar het vijandbeeld in de publieke opinie*, Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, Nijmegen, 1980, pag. 69 e.v.

26. Zie noot 22.

27. Zie noot 24.

28. Gepubliceerd in *Elsevier's Magazine*, 6 december 1980, met een commentaar van F. A. Hoogendijk.

29. NOS Kijk- en luisteronderzoek, rapport 879-128, Nederland, de NAVO en kernwapens, een onderzoek gehouden voor TROS-Aktua, 8 november 1979.

30. Bron: Kontinu-onderzoek FSW, Amsterdam, golf 9, 17 en 18.

31. Bron: Kontinu-onderzoek FSW, Amsterdam, golf 9 en 17. De vraag luidde: Aan de defensiepolitiek zitten verschillende aspecten. Welke van de op deze kaart genoemde aspecten vindt u het belangrijkste? (genoemd: verdeling van het budget, soorten wapens, nucleaire taken, overige aspecten).

32. Zie noot 29.

33. Bron: KRO Brandpunt-enquête, 14 februari 1981, een onderzoek onder 1200

Nederlanders van 18 jaar en ouder.

34. De cijfers tussen haakjes verwijzen naar een onderzoek van Hier en Nu TV met vergelijkbare vraagstelling.

35. De beschikbare gegevens van het Brandpunt-onderzoek geven bij de uitsplitsing naar partijen alleen de percentages voor 'niet plaatsen'. Als wij aannemen dat het percentage 'weet niet/geen antwoord' niet varieert voor de verschillende partijen zijn hieruit de percentages af te leiden voor 'wel plaatsen'.

36. Bron: een in het kader van de NSS TELCOM SERVICE uitgevoerd telefonisch onderzoek onder de volwassen Nederlanders (N=354). Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van de Haagse Courant. Zie ook *Haagsche Courant*, 24 april 1981.

37. Bij de verdeling naar politieke voorkeur werden VVD, GPV, SGP en BP tot 'rechts' gerekend, CDA en DS'70 tot 'midden' en PvdA, CPN, PPR, PSP en D'66 tot 'links'.

38. Bron: NIPO weekbericht 2009, 7 november 1979.

39. Bron: *Vijandbeeld in Nederland*, pag. 63 (zie noot 25). Betreurenswaardig is dat de betrokken onderzoekers in een aantal opzichten slordig te werk gegaan zijn en bij de rapportage van vooringenomenheid getuigen. Zo wordt in het verslag geheel voorbij gegaan aan de kwestie dat het de vraag is hóe de respondenten gevaren van verschillende orde tegen elkaar kunnen afwegen. Ook is het de vraag of méér kernwapens in Nederland op zichzelf wel een gevaar vormen en niet alleen maar als bron van toenemende spanning tussen Oost en West. Beter ware het dan ook geweest vooral daar naar te vragen (de invloed van het ene op het andere). Ook vergeten de rapporteurs in de loop van het verslag al te gemakkelijk dat het in de vraag ging over een toenemend aantal kernwapens en niet om opslag van kernwapens in het algemeen.

Een ander voorbeeld van deze aanvechtbare werkwijze is het volgende: Aan de respondenten die de Sowjet-Unie als militaire bedreiging ervaren werd de vraag voorgelegd hoe het Westen daarop zou moeten reageren. De antwoordcategorieën met de antwoordpercentages waren als volgt:

risico kernoorlog nemen	9%
kernbewapening uitbreiden	24%
alleen conventionele bewapening uitbreiden	20%
andere wegen dan uitbreiding van de bewapening	44%
weet niet/geen antwoord	3%

De formulering van de antwoordcategorieën is wel erg onzorgvuldig. Ze sluiten elkaar helemaal niet uit. De eerste categorie slaat op een bepaald politiek/militair gedrag, twee andere op de omvang van de bewapening en wat de respondent zich bij de vierde, 'andere wegen', moet voorstellen moet hij zelf maar uitmaken. De onderzoekers concluderen zelf: 'Een groot deel van de respondenten dat de Sowjet-Unie als militaire bedreiging voor Nederland ervaart is van mening dat naar andere wegen dan kernbewapening of conventionele bewapening gezocht moet worden om aan die dreiging iets af te doen' (pag. 60). Welnu, die conclusie is allerminst gerechtvaardigd. Er is immers niet gevraagd naar de houding ten opzichte van kernwapens en bewapening in het algemeen maar naar *uitbreiding* daarvan. Degenen die wel voor het huidige niveau van bewapening, inclusief de kernwapens, zijn, maar tegen uitbreiding krijgen geen kans zich daarover uit te spreken. En zeker kunnen zij niet ingelijfd worden bij 'de tegenstanders van kernbewapening'. Ook is de conclusie niet gerechtvaardigd (pag. 62) dat een minderheid van de respondenten kernbewapening

acceptabel vindt.

Zie ook J. S. van der Meulen, Binnenlandse politieke opinie over defensie, *Kontaktbulletin Stichting Volk en Verdediging*, 3 (1981), 3 april 1981.

40. Bron: *Enkele politieke aktualiteiten, oktober 1980*, rapport van het Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk en Economisch Onderzoek, Bussum, 1980 (N=2256).

41. Zie noot 33.

42. De percentages onder 'oneens' werden geschat (zie noot 35).

43. Zie noot 36. Aangetekend moet worden dat het niet duidelijk is of de gestelde vraag is opgevat als een vraag naar de moderniseringskwesitie of naar de aanwezigheid van kernwapens in Nederland in het algemeen. Vermoedelijk is overwegend het eerste het geval, maar de vraagstelling laat twijfels toe.

44. Zie noot 42.

45. Zie noot 36 en 42.

46. Bron voor deze gegevens: Onderzoek Hier en Nu TV, (NCRV), 23 april 1981.

47. Interview met P. H. van Westendorp, directeur van de Nederlandse Stichting voor Statistiek, *De Volkskrant*, 16 mei 1981.

48. Zie noot 4.

49. Elsevier/NIPO-enquête (N=959), gepubliceerd in *Elsevier's Magazine*, 7 februari 1981, met een commentaar van F. A. Hoogendijk.

50. Elsevier/NIPO-enquête (N=1046), gehouden 9-10 maart 1981, gepubliceerd in *Elsevier's Magazine*, 24 april 1981, met een commentaar van F. A. Hoogendijk. Zie ook NIPO, rapport B-444/11 - 1113 van 16 april 1981.

51. Bron: Telefonisch Onderzoek, uitgevoerd door het Bureau Infophone van Inter/View B.V., nr. 1808200, 2 maart 1981, bij een nationale steekproef, omvattende 304 kiesgerechtigden.

52. Zie noot 50.

53. Het ging hierbij om 145 respondenten. De celgroottes (PvdA: N=46, CDA: N=19, overigen: N=34) zijn langzamerhand echter wel erg klein om aan de betrouwbaarheid van de resultaten veel betekenis toe te kennen.

54. Gegevens ontleend aan *De Volkskrant*, 28 november 1980. Het proefonderzoek werd uitgevoerd onder cursisten van de verschillende landmachtopleidingsinstituten.

55. Zie noot 54. Gegevens zijn alleen beschikbaar voor de antwoorden behorende tot de categorie 'nee'.

56. Zie: *Kontaktbulletin van de Stichting Volk en Verdediging*, 3, 1, februari 1981. Het onderzoek vond plaats in november 1980. N=994).

57. Bron: zie noot 33.

58. Ph. P. Everts, *The Churches, Religion and Attitudes on Foreign Policy in the Netherlands*, paper for the Workshop on Politics and Religion, ECPR, Brussel, 17-21 april 1979 en Ph. P. Everts, Kerken, kerkelijkheid en buitenlandse politiek, in: P. R. Baehr e.a., *Elite en buitenlandse politiek in Nederland*, Staatsuitgeverij, Den Haag 1979, 197-226.

59. Bron: zie noot 24.

60. Bron: zie noot 28.

61. Bron: zie noot 33.

62. Bron: zie noot 46.

## Naar een politieke logica van de onderontwikkeling

door R. Hoppe

### Inleiding

Hoe komt het economisch ontwikkelingsbeleid tot stand in landen die behoren tot het perifere deel van een kapitalistische wereldeconomie? Hoewel wetenschappers van verschillend pluimage in hun bestudering van het ontwikkelingsvraagstuk hoe langer hoe meer oog hebben gekregen voor externe omgevingskenmerken van periferie-landen, wordt deze vraag verrassend weinig gesteld. Ook niet door economen en historici die, in het kader van een 'interdependentie'-paradigma<sup>1</sup> of een 'world-system-view'<sup>2</sup>, de ontwikkelingslanden beschouwen als afhankelijke en perifere onderdelen van een door rijke landen vanuit een centrum of 'metropool' beheerste kapitalistische wereld-economie.

Zo heeft Furtado, bijvoorbeeld, het probleem van de onderontwikkeling geanalyseerd in termen van de 'economische logica van de perifere situatie'. Hij is van mening dat de Westerse theoretische modellen, als basis voor het ontwikkelen van een economisch beleid in periferie-landen, leiden tot een aantal foutieve assumpties met betrekking tot de logica van de perifere situatie. Die modellen gaan er zijns inziens van uit, dat geïntegreerdheid en stabiliteit van het economisch systeem toegeschreven kunnen worden aan een patroon van op dit ogenblik bestaande sociale instituties; en aan het feit, dat individuele economische actoren zich bij hun pogingen tot welzijnsmaximalisering laten leiden door ervaring met bekende middelen. Op basis van deze assumpties wordt hun gedrag voorspelbaar; een voorwaarde voor het voeren van een economisch beleid. De volgende assumptie uit de Westerse modellen is, dat de actoren in hun streven naar welzijnsmaximalisering òfwel het welzijn van anderen zullen aantasten, òfwel het maatschappelijk welzijn van allen zullen vergroten door middel van de invoering van technologische innovaties. In dat laatste geval wordt ook de assumptie gemaakt dat het individueel-rationele gedrag der actoren op enigerlei wijze bijdraagt tot vergroting van het collectief welzijn, gedefiniëerd in de bekende vijf macro-economische doelstellingen.